Swapnil's IAS

From Dream to Reality

ऑगस्ट, 2024

वृत्तांत

UPSC/MPSC

नागरी सेवा परीक्षांसाठी

www.swapnilsias.co.in

9209084708

अनुक्रमणिका

1. राज्यव्यवस्था आणि शासन

1.1 अनुसूचित जातींचे उपवर्गीकरण: एक सखोल विश्लेषण 1
1.2 सिव्हिल सेवांमध्ये लॅटरल एन्ट्री 3
1.3 भारतीय एकतेची कडी: पंतप्रधानांचे समान नागरी संहितेसाठी समर्थन 6
1.4 कायदे निर्मितीचा आढावा: विधायी प्रभाव मूल्यांकन (Legislative Impact Assessment) 7
1.5 अनुसूचित जाती आणि जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायद्यातील पूर्वतयारी जामीन: सर्वोच्च न्यायालयाचा नवा दृष्टिकोन 10
1.6 सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय: परिसीमन आयोगाच्या आदेशांचे पुनरावलोकन करण्याचा घटनात्मक न्यायालयांचा अधिकार 12

2. आंतरराष्ट्रीय संबंध

2.1 भारताने आयोजित केला तिसरा ग्लोबल साऊथ शिखर परिषदेचा आवाज: एक ऐतिहासिक पाऊल 14
2.2 भारताच्या ‘ॲक्ट ईस्ट’ धोरणाची 10 वर्षे: पूर्वेकडे नव्या दिशा 16
2.3 भारत-वियेतनाम संबंध: एक मजबूत कूटनीतिक आणि सामरिक भागीदारी 18
2.4 भारत-मलेशिया संबंध: आर्थिक, सांस्कृतिक आणि सामरिक भागीदारी 21
2.5 भारत-मध्य आणि पूर्व युरोप संबंध: परस्पर सहकार्याची नवीन दिशा 23
2.6 भारत-युक्रेन संबंध: परस्पर सहयोगाची नवी दिशा 26
2.7 सेंट मार्टिन बेट: भू-राजनीती आणि सामरिक महत्त्व 28

3. सामाजिक आणि आर्थिक विकास

3.1 कृषि क्षेत्रासाठी नव्या योजना: शेतकऱ्यांच्या जीवनात सुधारणा करण्याचा महत्त्वपूर्ण प्रयत्न 30
3.2 डिजिटल कृषी अभियान: भारतातील शेतीचे डिजिटल युगाकडे वाटचाल 32
3.3 भारताचा पशुधन क्षेत्र: शाश्वत आरोग्य आणि उत्पादन योजनेद्वारे शेतीला नवी दिशा 34
3.4 भारताचे फलोत्पादन क्षेत्र: शाश्वत विकासाच्या दिशेने नवीन योजना 37
3.5 राष्ट्रीय कीड सर्वेक्षण प्रणाली (NPSS): शेतकऱ्यांच्या संरक्षणासाठी नवीन तंत्रज्ञान 39
3.6 नॉन-टॅरिफ उपाय (NTMs): जागतिक व्यापारातील भारताची भूमिका 41
3.7 युवा रोजगाराच्या जागतिक प्रवृत्ती 2024 अहवाल: युवकांच्या भवितव्याचे स्वरूप 43
3.8 ओपन मार्केट सेल योजना (OMSS) (डोमेस्टिक): राज्यांना धान्य खरेदीसाठी नवा मार्ग 46
3.9 ओडिशातील 24/7 'Grain ATM' (अन्नपूर्ति) लॉन्च: अन्न सुरक्षेत नवा अध्याय 48
3.10 वैनगंगा-नालगंगा नदी जोडणी प्रकल्प: महाराष्ट्र सरकारच्या ऐतिहासिक निर्णयाची विस्तृत माहिती 50

4. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान

4.1 भारताच्या आण्विक सिद्धांताचे रौप्य महोत्सवी वर्ष: 25 वर्षे पूर्ण 52
4.2 भारताच्या पहिल्या पुनर्वापरयोग्य हायब्रिड रॉकेट 'RHUMI-1' चे यशस्वी प्रक्षेपण 54
4.3 BioE3 धोरण: अर्थव्यवस्था, पर्यावरण आणि रोजगारासाठी जैवतंत्रज्ञान 56
4.4 भारताचा पहिला राष्ट्रीय अंतराळ दिवस (NSD) - 23 ऑगस्ट 2024 57
4.5 ISRO ने EOS-08 पृथ्वी निरीक्षण उपग्रह प्रक्षेपित केला 59
4.6 WHO ने मंकीपॉक्स साथीला आंतरराष्ट्रीय सार्वजनिक आरोग्य आपत्कालीन स्थिती (PHEIC) म्हणून घोषित केले 61

5. पर्यावरण आणि पारिस्थितिकी

5.1 'समुद्र पातळी वाढ आणि भारतीय किनारपट्टी शहरांवरील परिणाम' अहवाल: CSTEP चा महत्त्वपूर्ण अभ्यास 63

5.2 दिल्लीचे राज्य हवामान बदल कृती आराखडा (SAPCC): बदलाची गरज आणि भविष्यातील आव्हाने 65

5.3 जागतिक बँकेचा हवामान बदल आणि शिक्षण यावरचा अहवाल: शिक्षणाच्या भविष्यासमोरील आव्हाने 67

5.4 भारताचे तीन आणखी रामसर स्थळे: जैवविविधतेचे रक्षण 69

5.5 "द स्टेट ऑफ द वर्ल्ड्स मँग्रोव्ह्ज 2024" अहवाल: मँग्रोव्ह संरक्षणाचे महत्त्व 71

5.6 Ceropegia Shivrayiana: महाराष्ट्रातील नवी फूलदार वनस्पती 74

5.7 क्लायमेट रेझिलियंट आणि बायोफोर्टिफाइड पिकांचे प्रकार जारी: शाश्वत शेतीच्या दिशेने पाऊल 76

6. सामाजिक समस्या

6.1 सुरक्षा आरोग्य सेवा व्यावसायिकांची 78

6.2 खेल आणि लिंग समानता: UNESCO चा 'स्पोर्ट आणि जेंडर इक्वलिटी गेम प्लॅन' 80

6.3 काकोरी ट्रेन ऍक्शन शताब्दी महोत्सव: उत्तर प्रदेश सरकारने वर्षभर चालणाऱ्या कार्यक्रमांचे उद्घाटन केले 82

7. संरक्षण

7.1 भारतीय हवाई दलाने 200 अस्त्र मार्क-1 क्षेपणास्त्रांच्या निर्मितीस दिली मान्यता 84

7.2 तरंग शक्ति: भारताची पहिली बहुराष्ट्रीय हवाई सराव मोहीम 85

1. राज्यव्यवस्था आणि शासन

1.1 अनुसूचित जातींचे उपवर्गीकरण: एक सखोल विश्लेषण

बातमीमध्ये का?

सर्वोच्च न्यायालयाच्या 7 न्यायमूर्तींच्या घटनात्मक खंडपीठाने नुकत्याच दिलेल्या **स्टेट ऑफ पंजाब व इतर वि. दविंदर सिंह व इतर** प्रकरणातील निर्णयानुसार अनुसूचित जातींच्या (SCs) उपवर्गीकरणाला मान्यता मिळाली आहे. या निर्णयाने सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण वळण घेतले आहे. उपवर्गीकरणामुळे अनुसूचित जातींमधील अधिक मागासवर्गीय गटांना स्वतंत्र कोटा देण्यासाठी सरकारला मार्ग मोकळा झाला आहे, ज्यामुळे आरक्षणाचा अधिक समतोल लाभ मिळू शकेल.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

1. भारताचे स्वातंत्र्य आणि संविधानाच्या तरतुदी:

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने सामाजिक न्यायाचा आदर्श ठेवून अनुसूचित जातींना आरक्षणाचा विशेष अधिकार दिला. अनुसूचित जातींमध्ये समाजाच्या तळागाळातील गटांना शिक्षण, नोकरी, आणि राजकीय प्रतिनिधित्वात संधी मिळावी यासाठी संविधानात विशेष तरतुदी करण्यात आल्या. **अनुच्छेद 341** मध्ये अनुसूचित जातींशी संबंधित तरतुदी आहेत, ज्याद्वारे राष्ट्रपतींनी काही जातींची SCs म्हणून ओळख निश्चित केली.

2. 1950 चा संविधान आदेश:

1950 च्या संविधान आदेशानुसार, अनुसूचित जातींमध्ये कोणतेही उपवर्गीकरण करता येणार नाही, आणि सर्व जातींना समान आरक्षण देण्याचे धोरण होते. तथापि, अनेक दशकांनंतर असे दिसून आले की या आरक्षणाचा लाभ काही विशिष्ट गटांनाच जास्त प्रमाणात मिळत आहे, आणि समाजातील अत्यंत मागासवर्गीय गटांना या धोरणाचा अपेक्षित लाभ मिळत नाही.

3. काका काळेलकर आयोग (1953):

काका काळेलकर आयोगाने प्रथम अनुसूचित जातींमध्ये असलेल्या सामाजिक आणि आर्थिक असमानतेवर भाष्य केले आणि यावर उपाययोजना करण्याचे निर्देश दिले. आयोगाने असे सूचित केले होते की, काही जातींना आरक्षणाचा फायदा मिळत असताना इतरांना त्या प्रमाणात संधी मिळत नाही.

4. मंडल आयोग (1979):

मंडल आयोगाने ओबीसींच्या आरक्षणाचा मुद्दा उचलला असला तरी, अनुसूचित जातींमधील असमानतेचा मुद्दा अधोरेखित केला होता. मंडल आयोगाने सुचवले होते की मागासवर्गीय जातींमध्ये उपवर्गीकरण केल्यास आरक्षणाचा लाभ सर्व गटांना समानपणे मिळू शकतो.

उपवर्गीकरणाचे घटनात्मक मुद्दे

1. समानतेचा अधिकार (अनुच्छेद 14):

भारतीय संविधानाच्या **अनुच्छेद 14** नुसार सर्व नागरिकांना समानतेचा अधिकार आहे. हा अधिकार अनुसूचित जातींना आरक्षण प्रदान करताना देखील लागू होतो. तथापि, अनेक वेळा असमानतेच्या मुद्द्यावर न्यायालयाने हस्तक्षेप केला आहे आणि सामाजिक न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी काही गटांना प्राधान्य देण्याचे समर्थन केले आहे.

2. विशेष तरतुदी (अनुच्छेद 15 (4) आणि 16 (4)):

अनुच्छेद 15 (4) आणि 16 (4) या तरतुदींमध्ये राज्यांना सामाजिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या मागासवर्गीयांसाठी विशेष तरतुदी करण्याची परवानगी दिली आहे. हे तरतुदी उपवर्गीकरणासाठी महत्त्वपूर्ण आधार ठरतात, ज्यायोगे राज्य अधिक मागासवर्गीय गटांसाठी स्वतंत्र आरक्षण लागू करू शकते.

न्यायालयाचे निर्णय

स्टेट ऑफ पंजाब व इतर वि. दविंदर सिंह व इतर प्रकरणामध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने अनुसूचित जातींमध्ये उपवर्गीकरण मान्य केले. हा निर्णय राज्यांना अनुमती देतो की, आरक्षणाच्या अंतर्गत असलेल्या गटांमधील अधिक मागासवर्गीयांना स्वतंत्र कोटा दिला जावा. सर्वोच्च न्यायालयाने असा युक्तिवाद केला की उपवर्गीकरणामुळे सामाजिक न्यायाचा योग्य मार्ग तयार होईल आणि आरक्षणाचा अधिक परिणामकारक वापर होईल.

न्यायालयाच्या भूमिकेची टप्प्याटप्प्याने प्रगती:

1. इंदिरा साहनी वि. भारत सरकार (1992): मंडल आयोगानुसार ओबीसींमध्ये उपवर्गीकरण स्वीकारण्यात आले, परंतु अनुसूचित जातींसाठी हा मुद्दा अस्पष्ट राहिला.

2. एवी वेणुगोपाल वि. भारत सरकार (2005): या प्रकरणात न्यायालयाने अनुसूचित जातींमध्ये उपवर्गीकरणाचे समर्थन केले नाही.

3. प्रसाद बिश्वाल प्रकरण (2010): या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने उपवर्गीकरणाच्या मुद्द्यावर पुनर्विचार करण्याचा प्रस्ताव ठेवला.

4. दविंदर सिंह प्रकरण (2023): या खटल्याने स्पष्ट केले की राज्यांना अनुसूचित जातींमध्ये उपवर्गीकरण करण्याचा अधिकार आहे.

या निर्णयाचे संभाव्य परिणाम

1. सामाजिक न्यायाची उन्नती:

उपवर्गीकरणामुळे अनुसूचित जातींमधील अधिक मागासवर्गीय गटांना प्राधान्याने आरक्षण मिळेल, ज्यामुळे त्यांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती सुधारण्याची शक्यता आहे. यामुळे सामाजिक समतोल साधण्याचे काम होईल.

2. राजकीय आणि आर्थिक परिणाम:

राज्यांना आता अनुसूचित जातींच्या अंतर्गत गटांसाठी स्वतंत्र कोटा तयार करण्याचा अधिकार आहे, ज्यामुळे समाजातील दुर्लक्षित गटांना अधिक प्रतिनिधित्व मिळू शकेल. यामुळे आर्थिक विकासाच्या कार्यक्रमांमध्येही सुधारणा होईल.

3. भविष्यातील आव्हाने:

सर्व गटांना समान लाभ देताना काही गटांना असंतोष होण्याची शक्यता आहे. यामुळे काही वेळा न्यायालयीन संघर्ष उद्भवू शकतो. उपवर्गीकरणाच्या प्रक्रियेत अनेक सामाजिक आणि राजकीय तणाव निर्माण होऊ शकतात.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी उपयुक्तता:

1. सामाजिक न्यायाचा मुद्दा: सामाजिक न्याय आणि आरक्षणासंबंधीच्या मुद्द्यांवर आधारित निबंध किंवा प्रश्नांमध्ये अनुसूचित जातींचे उपवर्गीकरण हा महत्त्वाचा मुद्दा ठरू शकतो.

2. घटनात्मक तरतुदी आणि न्यायालयीन निर्णय: संविधानातील अनुच्छेद 14, 15(4), 16(4) यांचे तात्त्विक विश्लेषण, तसेच सर्वोच्च न्यायालयाचे महत्त्वपूर्ण निर्णय यासंबंधी प्रश्नांच्या तयारीसाठी हा मुद्दा महत्त्वाचा ठरू शकतो.

3. भारतीय समाजशास्त्र: समाजातील असमानता, सामाजिक गतिशीलता, आणि मागासवर्गीय गटांच्या उन्नतीच्या संदर्भात हा मुद्दा भारतीय समाजशास्त्रात देखील महत्त्वाचा आहे.

4. राजकीय विज्ञान आणि प्रशासन: या निर्णयामुळे आरक्षण धोरणात बदल घडवून आणणारे नवे प्रवाह सुरू होणार असल्याने, हे UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या राजकीय विज्ञान आणि प्रशासन विषयांसाठी उपयुक्त ठरते.

निष्कर्ष

अनुसूचित जातींच्या उपवर्गीकरणाचा मुद्दा भारतातील सामाजिक न्यायाच्या धोरणातील एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. सर्वोच्च न्यायालयाच्या ताज्या निर्णयामुळे अनुसूचित जातींमध्ये उपवर्गीकरणाचे मार्ग मोकळे झाले आहेत, ज्यामुळे अधिक मागासवर्गीय गटांना आरक्षणाच्या समतोल लाभाची संधी मिळेल. UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या तयारीसाठी, घटनात्मक मुद्दे, सामाजिक न्याय, आणि न्यायालयीन निर्णयांचा हा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

1.2 सिव्हिल सेवांमध्ये लॅटरल एन्ट्री

बातमीमध्ये का?

अलीकडेच, UPSC ने केंद्र सरकारच्या सचिव आणि सह सचिवांच्या 45 लॅटरल एन्ट्री पदांच्या भरतीसाठी प्रसिद्ध केलेल्या जाहिरातेला मागे घेतले. या निर्णयामुळे सिव्हिल सेवांमध्ये लॅटरल एन्ट्री प्रक्रियेत असमाधान आणि गोंधळ याबाबत चर्चा सुरू झाली आहे. लॅटरल एन्ट्री म्हणजे **अन्य क्षेत्रांतील तज्ञ व्यक्तींना सिव्हिल सेवेत समाविष्ट करण्याची प्रक्रिया**, ज्यामुळे प्रशासकीय कार्यपद्धतीत नवे विचार, ज्ञान, आणि अनुभव आणले जातात.

लॅटरल एन्ट्रीची पार्श्वभूमी

1. भारताचा प्रशासनिक इतिहास:

भारताच्या प्रशासनिक यंत्रणेचा इतिहास अनेक शतके जुना आहे, ज्यात ब्रिटिश राजवटीच्या काळातील आयसीएस (Indian Civil Service) सारख्या संस्थांचा समावेश आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय प्रशासनाची रचना व सुसंस्कृततेवर जोर देण्यात आला.

2. सिव्हिल सेवा प्रणाली:

भारतीय सिव्हिल सेवा प्रणालीने मोठा ऐतिहासिक विकास केला आहे. भारतीय प्रशासनिक सेवा (IAS), भारतीय पोलिस सेवा (IPS), आणि भारतीय विदेशी सेवा (IFS) यासारख्या सेवा म्हणजेच देशाच्या प्रशासकीय यंत्रणेच्या महत्त्वपूर्ण अंग आहेत. तथापि, पारंपरिक भरती प्रक्रियेमुळे अनेकवेळा योग्य व्यक्तींना संधी मिळत नाही.

3. लॅटरल एन्ट्रीचा हेतू:

लॅटरल एन्ट्रीच्या प्रक्रेत बाहेरील क्षेत्रातील तज्ञ, उद्योजक, आणि विशिष्ट कौशल्य असलेल्या व्यक्तींना सिव्हिल सेवेत सामील होण्याची संधी दिली जाते. यामुळे प्रशासनात विविधता वाढते आणि त्यात ताजे विचार येतात, ज्यामुळे सरकारच्या कामकाजात सुधारणा होऊ शकते.

ऐतिहासिक संदर्भ

1. सिव्हिल सेवा सुधारणा आयोग (1966):

सिव्हिल सेवा सुधारणा आयोगाने प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेसाठी बाहेरील तज्ञांची आवश्यकता अधोरेखित केली. या आयोगाने लॅटरल एन्ट्रीसारख्या प्रक्रियांची शिफारस केली, ज्यामुळे प्रशासकीय यंत्रणेमध्ये नव्या दृष्टिकोनांचा समावेश होऊ शकेल.

2. मंडल आयोग (1979):

मंडल आयोगाने ओबीसींच्या आरक्षणाची शिफारस केली, परंतु त्याच वेळी सिव्हिल सेवांमध्ये उपयुक्ततेसाठी लॅटरल एन्ट्रीची आवश्यकता देखील दर्शवली. आयोगाने शिफारस केली की, सर्व गटांना प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी बाहेरून तज्ञांचा समावेश आवश्यक आहे.

3. राज्य पुनर्रचना आयोग (2000):

राज्य पुनर्रचना आयोगाने सिव्हिल सेवांमध्ये लॅटरल एन्ट्रीच्या प्रक्रियेत सुधारणा करण्याची शिफारस केली. आयोगाने प्रशासनात विविधता आणण्यावर जोर दिला आणि लॅटरल एन्ट्रीच्या माध्यमातून अधिक प्रभावी प्रशासन तयार करण्याची आवश्यकता स्पष्ट केली.

लॅटरल एन्ट्रीची प्रक्रिया

लॅटरल एन्ट्री प्रक्रियेमध्ये, केंद्र सरकार विविध क्षेत्रांतून तज्ञ व्यक्तींना तात्पुरत्या आधारावर किंवा कायमच्या पदावर नियुक्त करते. यामध्ये अशा व्यक्तींचा समावेश असतो ज्यांना संबंधित क्षेत्रात कार्यरत असताना विशेष अनुभव प्राप्त झाला आहे. लॅटरल एन्ट्रीसाठी आवश्यकतेनुसार शैक्षणिक पात्रता, अनुभव, आणि कधी कधी साक्षात्कार प्रक्रिया यांचा समावेश केला जातो.

सध्याची स्थितीत

UPSC ने जाहीर केलेल्या लॅटरल एन्ट्रीच्या भरती प्रक्रियेला घेतलेला निर्णय म्हणजे या प्रक्रियेसाठी असलेल्या विरोध आणि अडचणींचा प्रतीकात्मक दाखला आहे. अनेक तज्ज्ञ आणि प्रशासक याबाबत चिंता व्यक्त करत आहेत की या प्रक्रियेमुळे असंख्य अडचणी उद्भवू शकतात.

1. विरोध:

सरकारच्या अनेक संघटनांनी लॅटरल एन्ट्री प्रक्रियेला विरोध दर्शविला आहे, विशेषत: पारंपरिक सिव्हिल सेवांच्या गटांमधील काही व्यक्तींनी. त्यांच्या मते, लॅटरल एन्ट्रीमुळे प्रशासनातील तज्ञता कमी होईल, कारण बाहेरून आलेले तज्ञ भारताच्या व्यवस्थापन प्रणाली आणि शासनाचे आधिकारिक ज्ञान नसल्यानं खोटी माहिती दिली जाऊ शकते.

2. व्यवस्थापनाच्या समस्याः

काहीजण विचार करतात की लॅटरल एन्ट्रीद्वारे आलेले तज्ञ केंद्र सरकारच्या दीर्घकालीन योजनांमध्ये नकारात्मक भूमिका घेतात. कारण, त्यांना या प्रक्रियेशी जुळवून घेण्यात काही वेळ लागतो, ज्यामुळे दीर्घकालीन धोरणात्मक निर्णय घेण्यात अडचण येऊ शकते.

लॅटरल एन्ट्रीचे फायदे

लॅटरल एन्ट्री प्रक्रियेसाठी खालील फायदे आहेत:

1. ज्ञानाची विविधता: बाहेरील क्षेत्रातील तज्ञ विविध अनुभव, ज्ञान, आणि विचार आणतात, ज्यामुळे प्रशासनात नवीन दृष्टीकोन मिळतो.

2. प्रशासनातील सुधारणा: ताज्या विचारांमुळे प्रशासकीय कार्यपद्धतीत सुधारणा होऊ शकते, ज्यामुळे अधिक कार्यक्षमतेने काम केले जाऊ शकते.

3. संशोधन व विकास: तज्ञ व्यक्ती त्यांच्या अनुभवाच्या आधारे शोध आणि विकासाच्या प्रक्रियांमध्ये योगदान देऊ शकतात, ज्यामुळे नवीन तंत्रज्ञानाची समावेश होऊ शकतो.

4. सामाजिक व आर्थिक विकास: लॅटरल एन्ट्रीद्वारे आलेले तज्ञ वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये काम करत असताना प्रगती साधू शकतात, ज्यामुळे सामाजिक व आर्थिक विकासात मदत होईल.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी उपयुक्तता

1. सिव्हिल सेवा प्रणाली: लॅटरल एन्ट्री प्रक्रियेचा अभ्यास, सिव्हिल सेवा प्रणालीच्या कार्यपद्धतींवर आधारित निबंध आणि प्रश्नांसाठी उपयुक्त आहे.

2. प्रशासकीय सुधारणा: यावर आधारित प्रशासनातील सुधारणा आणि सरकारी धोरणे याबाबतचे प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

3. समाजशास्त्र आणि अर्थशास्त्र: लॅटरल एन्ट्रीच्या प्रक्रियेमुळे समाजातील बदल व विकास याबाबतच्या अभ्यासात महत्त्वाचा ठरतो.

निष्कर्ष

लॅटरल एन्ट्रीच्या प्रक्रियेत सिव्हिल सेवांमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणण्याची क्षमता आहे, तरीही त्यातल्या आव्हानांचा विचार करणे आवश्यक आहे. UPSC ने घेतलेल्या लॅटरल एन्ट्री प्रक्रियेच्या निर्णयामुळे सरकारने कसे पुढे जाणे आवश्यक आहे हे दर्शवते. सिव्हिल सेवांमध्ये विविधता आणण्याची ही एक महत्त्वाची संधी आहे, परंतु या प्रक्रियाचे यश सुनिश्चित करण्यासाठी उचित नियोजन, प्रशासकीय ज्ञान, आणि सर्व समावेशक दृष्टिकोन आवश्यक आहे. UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या तयारीसाठी या मुद्द्यांचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे, कारण त्यात सिव्हिल सेवांच्या कार्यपद्धती, सुधारणा, आणि सरकारी धोरणांचा समावेश होतो.

1.3 भारतीय एकतेची कडी: पंतप्रधानांचे समान नागरी संहितेसाठी समर्थन

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी आपल्या स्वातंत्र्यदिनाच्या भाषणात **समान नागरी संहितेसाठी** समर्थन दिले. त्यांनी धर्मावर आधारित चालू नागरी संहितेविषयी चिंता व्यक्त केली आणि एक धर्मनिरपेक्ष नागरी संहितेची गरज अधोरेखित केली. या भाषणाने भारतीय समाजातील विविधता आणि एकता यावर चर्चा सुरू केली आहे.

समान नागरी संहितेची पार्श्वभूमी

1. समान नागरी संहितेची संकल्पना:

समान नागरी संहिता (Uniform Civil Code - UCC) म्हणजे विवाह, घटस्फोट, वारसा आणि अन्य वैयक्तिक कायद्यांसारख्या सर्व नागरी बाबींसाठी एकसमान कायदा. हे धर्म, जात, आणि लिंगाच्या आधारावर भेदभाव न करता सर्व नागरिकांना समान हक्क देईल.

2. इतिहास:

भारताच्या संविधानाच्या प्रारंभातच समान नागरी संहितेचा विचार केला गेला होता. संविधानाच्या **अनुच्छेद 44** मध्ये म्हटले आहे की, राज्याला समान नागरी संहितेची व्यवस्था करावी लागेल. तथापि, विविध धार्मिक समूहांच्या विरोधामुळे ही प्रक्रिया अद्याप पूर्ण झाली नाही.

पंतप्रधानांचे विचार

पंतप्रधान मोदी यांच्या भाषणात त्यांनी धर्म आधारित नागरी संहितेच्या अस्तित्वामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांवर प्रकाश टाकला. त्यांनी म्हटले की, धर्म, जात, किंवा वर्ग यांवर आधारित कायद्यात भेदभाव टाळला पाहिजे. त्यांच्या मते, एक धर्मनिरपेक्ष नागरी संहिता हे एकतेचा आदर्श उदाहरण आहे.

1. समानता आणि न्याय:

पंतप्रधानांनी स्पष्ट केले की, समान नागरी संहिता लागू केल्यास सर्व नागरिकांना समान हक्क आणि न्याय मिळेल. यामुळे सामाजिक असमानता कमी होईल आणि सर्व गटांना समान संधी मिळतील.

2. समाजातील एकता:

धर्माधारित कायद्यांमुळे समाजात भेदभाव आणि तणाव निर्माण होतो. समान नागरी संहिता समाजातील विविध गटांना एकत्र आणेल, ज्यामुळे एकता साधता येईल.

ऐतिहासिक संदर्भ

1. सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्णय:

भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाने विविध प्रकरणांमध्ये समान नागरी संहितेची गरज अधोरेखित केली आहे. उदाहरणार्थ, 2017 मध्ये, जाहीर केलेल्या निर्णयात न्यायालयाने म्हटले की, **मुस्लिम तिहेरी तलाक (Triple Talaq)** प्रथा असंवैधानिक आहे.

2. कायदा आयोगाची शिफारस:

कायदा आयोगाने समान नागरी संहितेच्या प्रस्तावावर 2018 मध्ये रिपोर्ट तयार केला होता, ज्यात त्यांनी मुस्लिम, हिंदू, आणि इतर धार्मिक समूहांसाठी एकसमान कायद्याची शिफारस केली होती.

समान नागरी संहितेचे फायदे

1. सामाजिक समरसता: समान नागरी संहितेचा फायदा म्हणजे समाजातील विविध गटांमध्ये समरसता आणि एकतेचा अनुभव येईल.

2. आधुनिकता: यामुळे भारताला आधुनिक कायदा आणि मूल्यमापन प्रणाली प्राप्त होईल, ज्यामुळे नागरिकांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव होईल.

3. अधिकारांचे संरक्षण: समान नागरी संहितेमुळे सर्व नागरिकांचे हक्क आणि अधिकार सुरक्षित राहतील, विशेषतः महिलांचे.

आव्हाने

समान नागरी संहितेच्या कार्यान्वयनामध्ये काही आव्हाने देखील आहेत:

1. धार्मिक विरोध: काही धार्मिक गटांनी याला विरोध दर्शविला आहे, ज्यामुळे समाजात ताण येऊ शकतो.

2. राजकीय असहमती: विविध राजकीय पक्षांच्या विचारधारा आणि आस्थांचा विचार करता, समान नागरी संहितेवर सहमती साधणे कठीण असू शकते.

3. संस्कृतीचे संवर्धन: धार्मिक कायद्यांच्या अंतर्गत, अनेक लोकांच्या परंपरा आणि संस्कृतीचे संवर्धन केले जाते. त्यामुळे, समान नागरी संहितेचा विचार करताना या बाबींचा विचार करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचा समान नागरी संहितेसाठी दिलेला आधार हा भारतीय समाजाच्या एकतेसाठी एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. समान नागरी संहितेच्या कार्यान्वयनाने समाजात समानता, न्याय, आणि एकता वाढवण्याची क्षमता आहे. तथापि, याच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी सर्व स्तरांवर समंजसता आणि सहकार्य आवश्यक आहे. यामुळे भारताची लोकशाही अधिक मजबूत होईल, आणि नागरिकांना त्यांच्या हक्कांचा अनुभव देईल.

1.4 कायदे निर्मितीचा आढावा: विधायी प्रभाव मूल्यांकन (Legislative Impact Assessment)

अलीकडेच, सर्वोच्च न्यायालयाच्या 2 न्यायमूर्तींच्या पीठाने **महाराष्ट्र झोपडपट्टी क्षेत्र कायद्याचा (Maharashtra Slum Areas Act)** संपूर्ण कायदेशीर लेखापरीक्षण करण्याचा सल्ला दिला. न्यायालयाने हे अधोरेखित केले की, कोणत्याही कायद्याच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेणे आणि त्याचे मूल्यांकन करणे हे **Rule of Law** चा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. यामुळे विधायी प्रभाव मूल्यांकनाची (Legislative Impact Assessment) गरज अधोरेखित झाली आहे, जे कायद्याच्या कार्यक्षमतेचे परीक्षण आणि सुधारणा करण्याचे एक प्रभावी साधन ठरू शकते.

विधायी प्रभाव मूल्यांकन म्हणजे काय?

विधायी प्रभाव मूल्यांकन (Legislative Impact Assessment - LIA) म्हणजे एखादा कायदा अंमलात आल्यानंतर त्याचा समाज, अर्थव्यवस्था, आणि विविध घटकांवर होणाऱ्या परिणामांचे सखोल मूल्यांकन करण्याची प्रक्रिया. हे मूल्यांकन कायद्याचे उद्दीष्ट साध्य झाले आहे का, कायद्याच्या अंमलबजावणीत काही त्रुटी आहेत का, तसेच कायद्यामुळे होणाऱ्या अनपेक्षित समस्यांची ओळख करून देण्यासाठी केले जाते. यामुळे सरकारला आणि विधिमंडळांना कोणत्याही कायद्याच्या पुनरावलोकन आणि सुधारणा करण्याची संधी मिळते.

विधायी प्रभाव मूल्यांकनाची आवश्यकता

1. कायद्याच्या उद्दिष्टांची पूर्तता:

कायद्याचा मुख्य उद्देश काय आहे, आणि त्याच्या अंमलबजावणीनंतर तो उद्देश साध्य झाला आहे का, हे तपासणे आवश्यक आहे. अनेक वेळा कायद्याच्या उद्देशानुसार परिणाम मिळत नाहीत, ज्यामुळे योग्य मार्गदर्शन आणि सुधारणा होणे गरजेचे आहे.

2. अंमलबजावणीतील आव्हाने:

कायद्याच्या अंमलबजावणीत प्रशासनिक त्रुटी, आर्थिक मर्यादा, किंवा अन्य तांत्रिक अडचणी येऊ शकतात. LIA च्या माध्यमातून या अडचणींचा आढावा घेतला जातो आणि उपाय सुचवले जातात.

3. अनपेक्षित परिणाम:

कायद्यामुळे अनेक वेळा अनपेक्षित परिणाम उद्भवू शकतात, जसे की सामाजिक ताण, आर्थिक असमानता, किंवा पर्यावरणीय नुकसान. LIA च्या माध्यमातून अशा प्रभावांचा अभ्यास करता येतो.

ऐतिहासिक संदर्भ

1. Administrative Reforms Commission (1966):

सुधारणा आयोगाने सल्ला दिला होता की कोणत्याही कायद्याच्या प्रभावाचे मूल्यमापन करण्यासाठी एका स्वतंत्र प्रक्रियेची गरज आहे. या आयोगाने विधायी प्रभाव मूल्यांकनाला अधिकृत मान्यता देण्याची शिफारस केली होती.

2. Second Administrative Reforms Commission (2005):

दुसऱ्या सुधारणा आयोगाने कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आणि त्याच्या कार्यक्षमतेचे परीक्षण करण्यासाठी LIA लागू करण्याची गरज अधोरेखित केली. आयोगाने कायद्यांचे परिणाम वेळोवेळी तपासण्याच्या आणि आवश्यक बदल घडवण्याच्या महत्त्वावर जोर दिला.

3. Law Commission of India (2015):

भारतीय विधी आयोगाने आपल्या अहवालांमध्ये कायद्याच्या परिणामांचे मूल्यांकन करण्यासाठी आणि सुधारणा करण्यासाठी LIA च्या गरजेवर भर दिला आहे. आयोगाने विधिमंडळांना असे मूल्यांकन करण्याची अधिकृत व्यवस्था तयार करण्याची शिफारस केली.

विधायी प्रभाव मूल्यांकनाची प्रक्रिया

LIA प्रक्रिया साधारणतः खालील टप्प्यांमध्ये विभागली जाते:

1. तथ्यांक संकलन:

कायद्याच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेण्यासाठी संबंधित विभाग आणि घटकांमधून आवश्यक तथ्यांक संकलित करणे.

2. परिणामांचा अभ्यास:

तथ्यांकाच्या आधारे कायद्याचा सामाजिक, आर्थिक, पर्यावरणीय, आणि तांत्रिक परिणामांचा सखोल अभ्यास केला जातो.

3. तपासणी आणि पुनरावलोकन:

अभ्यासाच्या आधारे कायद्यातील त्रुटींचा शोध घेऊन, त्याच्या कार्यक्षमतेवर तपासणी केली जाते.

4. सुधारणा आणि उपाय:

अंतिम मूल्यांकनानुसार कायद्याच्या सुधारणा आणि आवश्यक धोरणात्मक बदल सुचवले जातात.

महाराष्ट्र झोपडपट्टी क्षेत्र कायद्याचा पुनरावलोकन

महाराष्ट्र झोपडपट्टी क्षेत्र कायदा हा मुंबई आणि इतर शहरी भागातील झोपडपट्टीतील पुनर्विकासासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. तथापि, कायद्याच्या अंमलबजावणीतील समस्या आणि विरोध यामुळे झोपडपट्टी पुनर्वसन प्रक्रिया अडचणीत आली आहे. सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशांनुसार, या कायद्याचा संपूर्ण लेखापरीक्षण आणि LIA केल्यास झोपडपट्टी पुनर्विकासाच्या समस्यांचे समाधान मिळू शकते.

विधायी प्रभाव मूल्यांकनाचे फायदे

1. कायद्याची कार्यक्षमता वाढवणे: LIA च्या माध्यमातून कायद्याच्या प्रभावीपणाचे मूल्यांकन करून त्यात आवश्यक सुधारणा करता येतात, ज्यामुळे कायदा अधिक कार्यक्षम होतो.

2. सुधारणा सुचवणे: यामुळे शासनाला कायद्यात आवश्यक बदल आणि सुधारणा सुचवण्याची संधी मिळते.

3. प्रशासनिक प्रक्रिया सुलभ करणे: LIA च्या माध्यमातून कायद्याची अंमलबजावणी सोपी करण्यासाठी उपयुक्त उपाय सुचवले जाऊ शकतात.

4. नागरिकांचे हितसंबंध: LIA च्या माध्यमातून कायद्याचा समाजातील सर्व घटकांवर होणारा परिणाम तपासला जातो, ज्यामुळे सर्वांच्या हिताचे निर्णय घेता येतात.

आव्हाने

1. तथ्यांकाची उपलब्धता: अनेक वेळा, अचूक तथ्यांकाची उपलब्धता न मिळाल्याने LIA करणे कठीण होते.

2. व्यवस्थापकीय त्रुटी: LIA करण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये आणि संसाधनांची उपलब्धता नसल्यामुळे अनेक वेळा ते योग्य प्रकारे पार पाडता येत नाही.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. राज्यव्यवस्था आणि शासन: LIA चा अभ्यास राज्यव्यवस्था, शासन, आणि कायद्याच्या परिणामांच्या संबंधित प्रश्नांसाठी उपयुक्त ठरतो.

2. प्रशासनातील सुधारणा: सिव्हिल सेवांमध्ये प्रशासन सुधारणा आणि धोरणात्मक मूल्यांकन याबाबतच्या प्रश्नांसाठी LIA हा एक महत्त्वाचा विषय आहे.

3. निबंध आणि नोंदवह्या लेखन: परीक्षांमध्ये विधायी प्रक्रियेचे प्रभावीपणे विश्लेषण आणि आढावा घेण्यासाठी LIA च्या संकल्पनेचा अभ्यास उपयुक्त ठरू शकतो.

निष्कर्ष

विधायी प्रभाव मूल्यांकन (LIA) हे कोणत्याही कायद्याच्या कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन करण्याचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. महाराष्ट्र झोपडपट्टी क्षेत्र कायद्याच्या संदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशानुसार, विधायी कायद्यांचे प्रभावी मूल्यांकन करून त्यात सुधारणा करण्याची आवश्यकता अधोरेखित झाली आहे. सिव्हिल सेवा परीक्षेतील इच्छुकांना या विषयावर सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे, कारण LIA हा शासन, प्रशासन, आणि कायदा यावर आधारित प्रश्नांच्या तयारीसाठी महत्त्वाचा ठरू शकतो.

1.5 अनुसूचित जाती आणि जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायद्यातील पूर्वतयारी जामीन: सर्वोच्च न्यायालयाचा नवा दृष्टिकोन

अलीकडेच, सर्वोच्च न्यायालयाच्या दोन न्यायमूर्तींच्या पीठाने निर्णय दिला की अनुसूचित जाती आणि **अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) अधिनियम [The Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act] 1989 च्या कलम 18** अंतर्गत पूर्वतयारी जामीन (Anticipatory Bail) मिळण्यावर असलेली बंदी लागू होणार नाही, जोपर्यंत त्या व्यक्तीविरुद्ध prima facie (प्रथमदर्शनी) पुरावे आढळत नाहीत. या निर्णयाने कायद्याच्या अंमलबजावणीत एक नवीन पद्धत आणली आहे.

अनुसूचित जाती आणि जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायदा: एक संक्षिप्त पार्श्वभूमी

1. कायद्याचा उद्देश:

SC/ST (अत्याचार प्रतिबंधक) कायदा, 1989 हा अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीतील लोकांवर होणारे अत्याचार थांबवण्यासाठी आणि त्यांना संरक्षण देण्यासाठी तयार करण्यात आला होता. या कायद्याच्या अंतर्गत असे कृत्ये ज्या समाजातील या दुर्बल गटांवर होणाऱ्या हिंसाचार, अपमान, किंवा शोषणासंदर्भात असतात, त्यावर कठोर शिक्षा करण्यात येते.

2. कलम 18 अंतर्गत पूर्वतयारी जामीन:

कायद्याच्या कलम 18 नुसार, या कायद्यांतर्गत झालेल्या गुन्ह्यांसाठी आरोपीला पूर्वतयारी जामीन मिळवणे शक्य नाही. याचा उद्देश कायद्याचा गैरवापर थांबवणे आणि पीडितांना तत्काळ न्याय मिळवून देणे हा होता.

सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय

1. Prima Facie पुराव्याची गरज:

सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले की, जरी कलम 18 अंतर्गत पूर्वतयारी जामीन देण्यावर बंदी आहे, तरी ही बंदी त्या वेळीच लागू होईल जेव्हा आरोपांच्या आधारावर प्रथमदर्शनी पुरावे आढळतात. म्हणजेच, एखाद्या व्यक्तीविरुद्ध योग्य पुरावे नसतील, तर त्याला पूर्वतयारी जामीन मिळण्याचा अधिकार राहील.

2. कायद्याचा संतुलित वापर:

सर्वोच्च न्यायालयाने असा विचार मांडला की, SC/ST कायद्याचा गैरवापर होऊ नये म्हणून तपास यंत्रणांनी आरोपांची पूर्ण तपासणी केली पाहिजे. फक्त गंभीर आणि प्रथमदर्शनी पुरावे असलेल्या प्रकरणांमध्येच कायद्याचा कठोर अंमल केला जावा.

ऐतिहासिक संदर्भ

1. Union of India v. State of Maharashtra (2018):

2018 मध्ये, सर्वोच्च न्यायालयाने या कायद्याच्या दुरुपयोगाचे काही उदाहरणे देऊन काही नियम सुचवले होते. या निर्णयानंतर कायद्याच्या कठोरतेवर आणि त्याच्या अंमलबजावणीतील समस्यांवर चर्चा वाढली होती. तथापि, नंतर सरकारने हा निर्णय मागे घेतला.

2. Ramdas Athavale Committee Report (2019):

केंद्र सरकारने एक समिती नेमून कायद्याच्या सुधारणा आणि अंमलबजावणीवरील तपशीलवार अभ्यास केला. समितीने कायद्याच्या कठोरतेला समर्थन दिले परंतु त्याच्या अंमलबजावणीत अधिक पारदर्शकतेची गरज असल्याचे अधोरेखित केले.

विधेयकाचा दुरुपयोग आणि आवश्यकता

1. दुरुपयोगाचे मुद्दे:

SC/ST कायद्याच्या अंतर्गत खोटी तक्रारी दाखल करण्याचे आरोप काही वेळा आले आहेत. या पार्श्वभूमीवर सर्वोच्च न्यायालयाने हा निर्णय घेतला की जामीन फक्त त्या व्यक्तींना नाकारला जाईल ज्यांच्याविरुद्ध गंभीर पुरावे असतील.

2. वंचित गटांचे संरक्षण:

तथापि, सर्वोच्च न्यायालयाने असेही स्पष्ट केले की या कायद्याचा उद्देश अनुसूचित जाती आणि जमातींचे संरक्षण करणे आहे. त्यामुळे कायद्याची कठोरता टिकवली पाहिजे, पण त्याचा गैरवापर थांबवण्यासाठी देखील उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. सामाजिक न्याय आणि कायदा:

SC/ST कायद्याचा अभ्यास हा सामाजिक न्याय आणि कायद्याच्या मुद्द्यांवर आधारित प्रश्नांसाठी महत्त्वाचा आहे. हे प्रकरण राज्यव्यवस्था, संविधान, आणि कायद्याच्या अंमलबजावणीशी संबंधित मुद्द्यांसाठी उपयुक्त ठरू शकते.

2. न्यायालयीन दृष्टिकोनाचा अभ्यास:

सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयांचे विश्लेषण सिव्हिल सेवा परीक्षांसाठी महत्त्वाचे आहे, कारण यात न्यायालयीन दृष्टिकोन, संवैधानिक तत्त्वे, आणि कायद्याच्या अंमलबजावणीतील समस्यांचे सखोल ज्ञान मिळते.

निष्कर्ष

SC/ST (अत्याचार प्रतिबंधक) कायद्यातील पूर्वतयारी जामीनाचा मुद्दा एक संवेदनशील आणि महत्त्वाचा आहे. सर्वोच्च न्यायालयाच्या ताज्या निर्णयाने या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी एक संतुलित मार्ग दाखवला आहे. सिव्हिल सेवा परीक्षांसाठी इच्छुकांना या विषयावर सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे, कारण हा विषय राज्यव्यवस्था, प्रशासन, आणि सामाजिक न्यायाच्या प्रश्नांसाठी महत्त्वपूर्ण ठरतो.

1.6 सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय: परिसीमन आयोगाच्या आदेशांचे पुनरावलोकन करण्याचा घटनात्मक न्यायालयांचा अधिकार

किशोरचंद्र छांगनलाल राठोड खटल्यात, सर्वोच्च न्यायालयाने एक महत्त्वपूर्ण निर्णय दिला की परिसीमन आयोगाच्या (Delimitation Commission) आदेशांचे पुनरावलोकन करण्याचा अधिकार घटनात्मक न्यायालयांना आहे, जर तो आदेश स्पष्टपणे मनमानी, तसेच संविधानाच्या मूल्यांशी विसंगत असेल. या निर्णयाने न्यायालयांना परिसीमन प्रक्रियेतील संभाव्य त्रुटी सुधारण्याची आणि लोकशाही प्रक्रियेतील समतोल राखण्याची भूमिका अधोरेखित केली आहे.

परिसीमन आयोग (Delimitation Commission): एक पार्श्वभूमी

परिसीमन आयोग स्थापन करण्याचा उद्देश लोकसंख्येनुसार लोकसभेच्या आणि राज्य विधानसभांच्या मतदारसंघांचे सीमांकन करणे आहे, ज्यामुळे मतदारसंघांची प्रतिनिधित्व क्षमता संतुलित राहील. संविधानाच्या **कलम 82** अंतर्गत, प्रत्येक जनगणनेनंतर नवीन परिसीमन प्रक्रिया केली जाते.

गुजरात उच्च न्यायालयाचा निर्णय

गुजरात उच्च न्यायालयाने यापूर्वी परिसीमन प्रक्रियेवरील आव्हान फेटाळले होते. उच्च न्यायालयाने संविधानातील **कलम 329(a)** वर आधारित आपला निर्णय दिला. या कलमात स्पष्टपणे नमूद आहे की, निवडणुकीशी संबंधित बाबींमध्ये न्यायालयांना हस्तक्षेप करता येणार नाही. उच्च न्यायालयाने हे अधोरेखित केले की, परिसीमन हा निवडणुकीच्या प्रक्रियेचा एक भाग असल्यामुळे या प्रकरणात न्यायालय हस्तक्षेप करू शकत नाही.

सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय

1. मनमानी आदेशांचे पुनरावलोकन:

सर्वोच्च न्यायालयाने या खटल्यात असे सांगितले की, **कलम 329(a)** जरी न्यायालयांना निवडणूक प्रक्रियेतील हस्तक्षेपावर बंदी घालत असले तरीही, परिसीमन आयोगाने दिलेला आदेश जर स्पष्टपणे मनमानी आणि संविधानाच्या मूलभूत मूल्यांशी विसंगत असेल, तर न्यायालय पुनरावलोकन करू शकते.

2. घटनात्मक मूल्यांचे संरक्षण:

न्यायालयाने असा विचार मांडला की, परिसीमन आयोगाच्या आदेशांनी लोकशाही प्रक्रिया पारदर्शक आणि समतोल राखली पाहिजे. जर त्या आदेशांनी मूलभूत घटनात्मक मूल्यांना धक्का पोहोचत असेल, तर न्यायालयांना त्याचे पुनरावलोकन करण्याचा अधिकार आहे. ही प्रक्रिया न्यायालयाच्या मूलभूत जबाबदारीचा एक भाग आहे.

परिसीमन आणि न्यायालयीन हस्तक्षेप: ऐतिहासिक संदर्भ

1. Keshav Singh v. Speaker, Legislative Assembly (1965):

या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने विधानसभेच्या कार्यक्षमतेतील न्यायालयीन हस्तक्षेपावर चर्चा केली होती. या निर्णयाने न्यायालयीन हस्तक्षेपाची व्याप्ती स्पष्ट केली होती.

2. Indira Nehru Gandhi v. Raj Narain (1975):

1975 मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने राजकीय बाबींमध्ये न्यायालयीन हस्तक्षेपाच्या मर्यादांबाबत एक महत्त्वाचा निर्णय दिला होता. यात न्यायालयाने निवडणुकीशी संबंधित प्रक्रियांमध्ये न्यायालय हस्तक्षेप करू शकत नसल्याचे अधोरेखित केले होते.

परिसीमन प्रक्रियेतील आव्हाने

1. निवडणुकीतील समानता आणि संतुलन:

परिसीमन प्रक्रियेत लोकसंख्येचे योग्य प्रतिनिधित्व होणे अत्यावश्यक आहे. जर परिसीमन अयोग्य पद्धतीने केले गेले, तर निवडणुकीतील समानता आणि लोकशाही प्रक्रिया धोक्यात येऊ शकते.

2. मनमानी निर्णयांचा धोका:

परिसीमन आयोगाच्या निर्णयांनी जर काही विशिष्ट गटांचे प्रतिनिधित्व कमी करण्याचा किंवा वाढवण्याचा प्रयत्न केला, तर ते मनमानी ठरू शकते. यामुळे निवडणुकीतील पारदर्शकता हरवण्याचा धोका आहे.

सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयाचे महत्त्व

1. न्यायालयीन पुनरावलोकनाचा अधिकार:

सर्वोच्च न्यायालयाने परिसीमन प्रक्रियेतील मनमानी आदेशांच्या विरोधात न्यायालयीन पुनरावलोकन करण्याचा अधिकार अधोरेखित केला आहे. यामुळे परिसीमन आयोगाच्या कामकाजातील त्रुटी सुधारण्यास मदत होईल.

2. घटनात्मक मूलभूत मूल्यांचे संरक्षण:

न्यायालयाने संविधानाच्या मूल्यांचे रक्षण करण्याच्या दिशेने आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे. लोकशाही प्रक्रियेतील कोणत्याही घटकाला घटनात्मक मूल्यांचा भंग करण्याची परवानगी नाही.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. राज्यव्यवस्था आणि संविधान:

सर्वोच्च न्यायालयाच्या या निर्णयाचा अभ्यास राज्यव्यवस्था आणि संविधानाच्या मुद्द्यांसाठी महत्त्वाचा आहे. परिसीमन प्रक्रियेचे घटनात्मक मूल्य आणि न्यायालयीन पुनरावलोकनाचा अधिकार याचा अभ्यास परीक्षांसाठी उपयुक्त ठरतो.

2. न्यायालयीन पुनरावलोकन आणि लोकशाही प्रक्रिया:

परिसीमन प्रक्रियेत न्यायालयीन हस्तक्षेपाचे महत्त्व UPSC आणि MPSC परीक्षेतील विविध घटकांसाठी, विशेषतः निबंध लेखन आणि राज्यव्यवस्था, न्यायव्यवस्था यांसारख्या विषयांसाठी उपयुक्त आहे.

निष्कर्ष

सर्वोच्च न्यायालयाने परिसीमन प्रक्रियेतील न्यायालयीन पुनरावलोकनाचा अधिकार अधोरेखित केला आहे, ज्यामुळे संविधानिक मूल्यांचे रक्षण करण्यासाठी एक नवा मार्ग खुला झाला आहे. न्यायालयाने केलेल्या या निर्णयाने परिसीमन प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि न्याय सुनिश्चित होईल. सिव्हिल सेवा परीक्षांसाठी इच्छुकांना या विषयावर सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे, कारण हा विषय संविधान, राज्यव्यवस्था आणि लोकशाही प्रक्रियेच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा आहे.

2. आंतरराष्ट्रीय संबंध

2.1 भारताने आयोजित केला तिसरा ग्लोबल साऊथ शिखर परिषदेचा आवाज: एक ऐतिहासिक पाऊल

भारताने अलीकडेच तिसऱ्या ग्लोबल साऊथ शिखर परिषदेचे आभासी स्वरूपात (Virtual Format) आयोजन केले. या परिषदेचा उद्देश ग्लोबल साऊथच्या राष्ट्रांमध्ये एकजूट वाढवणे आणि जागतिक मुद्द्यांवर त्यांची एकत्रित भूमिका मांडणे आहे. भारताने या परिषदेचे नेतृत्व घेतले, ज्यामध्ये विविध विकासशील देशांच्या हितसंबंधांना प्राधान्य देण्यात आले.

ग्लोबल साऊथ शिखर परिषदेची पार्श्वभूमी

1. पहिली परिषद (जानेवारी 2023):

ग्लोबल साऊथच्या राष्ट्रांना जागतिक चर्चेत अधिक महत्त्व मिळावे, यासाठी भारताने 2023 च्या जानेवारीत पहिली शिखर परिषद आयोजित केली. या परिषदेत मुख्यत्वे दक्षिण आशिया, आफ्रिका, आणि लॅटिन अमेरिकेतील राष्ट्रांचे प्रतिनिधी सामील झाले होते.

2. दुसरी परिषद (नोव्हेंबर 2023):

नोव्हेंबर 2023 मध्ये आयोजित केलेल्या दुसऱ्या परिषदेने पहिल्या परिषदेच्या उद्दिष्टांचा आढावा घेतला आणि नवीन जागतिक धोरणांवर चर्चा केली. या परिषदेत हरित विकास, जागतिक आरोग्य सुरक्षा, आर्थिक विकास, आणि बहुपक्षीय सहयोग यांसारख्या मुद्द्यांवर चर्चा झाली.

तिसऱ्या शिखर परिषदेचे महत्त्व

1. ग्लोबल साऊथचा आवाज जगभरात पोहोचवणे:

भारताच्या नेतृत्वाखालील तिसऱ्या शिखर परिषदेने ग्लोबल साऊथच्या राष्ट्रांना एक व्यासपीठ दिले, जिथे त्यांनी जागतिक समस्यांवर आपली भूमिका मांडू शकली. यामध्ये पर्यावरणीय संकट, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, आणि बहुपक्षीय संस्थांमध्ये सुधारणा यांसारख्या महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर चर्चा झाली.

2. सहकार्य आणि विकासाचे नवे मार्ग:

तिसऱ्या परिषदेने विकासशील राष्ट्रांमध्ये परस्पर सहकार्याचे नवे मार्ग खुले केले. भारताने विशेषतः हरित तंत्रज्ञान, डिजिटल विकास, आणि जागतिक आरोग्य सुरक्षा यासारख्या क्षेत्रांत विकासशील देशांना सहकार्य करण्याची वचनबद्धता दर्शवली.

ग्लोबल साऊथ: एक व्यापक संकल्पना

ग्लोबल साऊथ हा शब्द प्रामुख्याने **दक्षिण आशिया, आफ्रिका, लॅटिन अमेरिका** आणि **पॅसिफिक प्रदेशातील विकासशील देशांसाठी** वापरला जातो. या देशांची वैशिष्ट्ये म्हणजे कमी आर्थिक विकास, सामाजिक विषमता, आणि आंतरराष्ट्रीय धोरणांमध्ये पुरेसे प्रतिनिधित्व न मिळणे.

1. विकासाच्या आव्हानांवर एकत्रित तोडगा:

ग्लोबल साऊथच्या राष्ट्रांना विकासाच्या विविध समस्यांचा सामना करावा लागतो. गरिबी, असमानता, आणि संसाधनांची कमतरता या देशांतील विकासाची आव्हाने आहेत. त्यामुळे जागतिक धोरणांमध्ये या देशांना अधिक महत्त्व मिळावे, ही या परिषदांची मुख्य उद्दिष्टे आहेत.

2. भारतीय नेतृत्वाचे महत्त्व:

भारताने या परिषदेच्या माध्यमातून जागतिक दक्षिणेकडील राष्ट्रांसाठी एक प्रमुख नेतृत्वाची भूमिका निभावली आहे. या परिषदेद्वारे भारताने विकासशील राष्ट्रांच्या समस्यांना जागतिक व्यासपीठावर मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

तिसऱ्या परिषदेतील प्रमुख मुद्दे

1. हरित विकास आणि हवामान बदल:

परिषदेत जागतिक दक्षिणेकडील राष्ट्रांनी हवामान बदलासह हरित विकासावर भर दिला. हरित ऊर्जा आणि टिकाऊ विकासाच्या दिशेने जाण्यासाठी विकासशील देशांना तांत्रिक आणि आर्थिक मदतीची आवश्यकता आहे.

2. आर्थिक विकास आणि जागतिक व्यापार:

ग्लोबल साऊथमधील देशांचे जागतिक व्यापारातील योगदान वाढवण्यासाठी आर्थिक धोरणांमध्ये सुधारणा आवश्यक असल्याचे ठळकपणे मांडण्यात आले. जागतिक आर्थिक संस्थांमध्ये या राष्ट्रांना पुरेसा प्रतिनिधित्व मिळावा, हीही मागणी करण्यात आली.

3. आरोग्य सुरक्षा:

कोविड-19 महामारीनंतर जागतिक आरोग्य सुरक्षा एक महत्त्वाचा मुद्दा बनला आहे. परिषदेत आरोग्य सेवा क्षेत्रातील सहकार्य वाढवण्याचे आणि जागतिक आरोग्य संकटांच्या तयारीसाठी एकत्रित प्रयत्न करण्याचे आवाहन करण्यात आले.

भारताची भूमिका आणि उद्दिष्टे

1. बहुपक्षीय संस्थांमध्ये सुधारणा:

भारताने नेहमीच सांगितले आहे की, जागतिक दक्षिणेकडील राष्ट्रांना जागतिक आर्थिक आणि राजकीय संस्थांमध्ये पुरेसा प्रतिनिधित्व मिळत नाही. तिसऱ्या परिषदेच्या माध्यमातून भारताने संयुक्त राष्ट्र संघासह जागतिक संस्थांमध्ये सुधारणा करण्याची मागणी पुन्हा केली.

2. दक्षिण-दक्षिण सहकार्य वाढवणे:

भारताच्या "वसुधैव कुटुंबकम" या तत्त्वावर आधारित दक्षिण-दक्षिण सहकार्याचे महत्त्व परिषदेत अधोरेखित केले गेले. विकासासाठी एकत्रित प्रयत्न करण्याचे आवाहन भारताने केले.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि कूटनीती:

ग्लोबल साऊथ परिषदेचा अभ्यास UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि कूटनीतीसाठी उपयुक्त आहे. विशेषतः भारताच्या नेतृत्वाची भूमिका आणि जागतिक दक्षिणेकडील राष्ट्रांचे जागतिक चर्चेतील स्थान या दृष्टिकोनातून हा विषय महत्त्वाचा ठरतो.

2. विकास आणि पर्यावरणीय मुद्दे:

परिषदेत हरित विकास, हवामान बदल, आणि आर्थिक विकासावर दिलेला भर हे मुद्दे परीक्षांतील पर्यावरणीय आणि विकासाच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे आहेत.

निष्कर्ष

ग्लोबल साऊथ शिखर परिषद भारताच्या आंतरराष्ट्रीय नेतृत्वाची साक्ष देणारी एक महत्त्वाची घटना आहे. या परिषदेच्या माध्यमातून भारताने जागतिक दक्षिणेकडील राष्ट्रांच्या समस्यांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. सिव्हिल सेवा परीक्षांसाठी इच्छुकांना या परिषदेच्या संदर्भात जागतिक कूटनीती, विकास धोरणे, आणि भारताच्या आंतरराष्ट्रीय नेतृत्वाच्या भूमिकेचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

2.2 भारताच्या 'ॲक्ट ईस्ट' धोरणाची 10 वर्षे: पूर्वेकडे नव्या दिशा

2024 मध्ये भारताच्या **'ॲक्ट ईस्ट'** धोरणाला 10 वर्षे पूर्ण होत आहेत. हे धोरण पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली 2014 मध्ये सुरू करण्यात आले होते, ज्याचा उद्देश भारताच्या पूर्वेकडील शेजारी देशांशी राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि सुरक्षा क्षेत्रातील संबंध वाढवणे हा आहे. ॲक्ट ईस्ट धोरणाने भारताच्या **'लुक ईस्ट'** धोरणाची जागा घेतली, ज्याचा प्रारंभ 1991 मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंह राव यांनी केला होता.

लुक ईस्ट धोरणाची पार्श्वभूमी

1. शीतयुद्धानंतरची जागतिक परिस्थिती:

1991 मध्ये सोव्हिएत युनियनच्या पतनानंतर भारताला आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि कूटनीतीसाठी नवीन दिशा शोधण्याची आवश्यकता होती. त्यामुळे **पी. व्ही. नरसिंह राव** यांनी **'लुक ईस्ट'** धोरण सुरू केले, ज्यामध्ये मुख्यतः दक्षिण-पूर्व आशियातील राष्ट्रांशी संबंध वाढवण्यावर भर देण्यात आला.

2. आर्थिक उदारीकरण:

या धोरणाचा उद्देश आंतरराष्ट्रीय आर्थिक विकासासाठी दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांशी व्यापार वाढवणे होता. यात विशेषतः ASEAN (Association of Southeast Asian Nations) देशांशी आर्थिक संबंध प्रस्थापित करण्यावर भर होता.

ॲक्ट ईस्ट धोरण: उद्दिष्टे आणि दृष्टीकोन

1. व्यापक कूटनीतीकडे वळणे:

'ॲक्ट ईस्ट' धोरणाचे उद्दिष्ट केवळ व्यापार आणि गुंतवणूक या मुद्द्यांपुरते मर्यादित नसून, दक्षिण-पूर्व आशिया, पूर्व आशिया आणि पॅसिफिक प्रदेशातील देशांशी व्यापक कूटनीतिक संबंध वाढवणे हे होते.

2. प्रादेशिक सुरक्षा आणि सहकार्य:

'ॲक्ट ईस्ट' धोरणात सुरक्षेच्या मुद्द्यांवर विशेष भर देण्यात आला. दक्षिण चीन समुद्रातील ताण-तणाव, भारत-चीन संघर्ष, आणि हिंद-प्रशांत क्षेत्रातील सामरिक सहकार्य हे धोरणाचे महत्त्वाचे घटक होते.

3. संस्कृती आणि लोकसंग्रहण:

आर्थिक आणि सुरक्षा संबंधांबरोबरच 'ॲक्ट ईस्ट' धोरणात सांस्कृतिक सहकार्य आणि लोकसंग्रहणाच्या (people-to-people exchange) महत्त्वावरही भर देण्यात आला.

10 वर्षांतील प्रगती

1. ASEAN देशांशी संबंध वृद्धिंगत:

'ॲक्ट ईस्ट' धोरणामुळे भारत आणि ASEAN देशांमधील व्यापार, गुंतवणूक, आणि सामरिक सहकार्य वाढले आहे. 2023 मध्ये भारत-ASEAN व्यापाराचे मूल्य सुमारे $100 अब्ज पर्यंत पोहोचले होते. तसेच, भारताने ASEAN सोबत मुक्त व्यापार कराराची (Free Trade Agreement) चर्चा केली आहे.

2. पूर्वोत्तर भारताचा विकास:

या धोरणामुळे भारताच्या पूर्वोत्तर राज्यांच्या विकासावरही भर देण्यात आला. विशेषतः भूतान, बांगलादेश, म्यानमार, आणि थायलंडसह जोडणाऱ्या पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी विविध प्रकल्प हाती घेण्यात आले आहेत. यामुळे पूर्वोत्तर भारतातील कनेक्टिव्हिटी आणि आर्थिक विकास वाढला आहे.

3. हिंद-प्रशांत क्षेत्रातील सामरिक सहकार्य:

भारताच्या हिंद-प्रशांत धोरणाशी ॲक्ट ईस्ट धोरण घट्टपणे जोडलेले आहे. या धोरणामुळे जपान, ऑस्ट्रेलिया, आणि अमेरिका या देशांसोबत सामरिक संबंध बळकट झाले. याच धोरणामुळे भारताने QUAD (Quadrilateral Security Dialogue) या सामरिक मंचामध्ये अधिक सक्रिय सहभाग घेतला.

4. संरक्षण क्षेत्रात सहकार्य:

भारतीय नौदलाचे दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांसोबत संरक्षण सहकार्य वाढले आहे. विविध नौदल सराव, सामुद्रिक सुरक्षा आणि चीनच्या वाढत्या सामरिक उपस्थितीला आव्हान देण्यासाठी सहकार्य विकसित झाले आहे.

ॲक्ट ईस्ट धोरणापुढील आव्हान

1. चीनचा वाढता प्रभाव:

'ॲक्ट ईस्ट' धोरणाची एक मोठी अडचण म्हणजे दक्षिण-पूर्व आशिया आणि पॅसिफिक क्षेत्रातील चीनचा वाढता प्रभाव. चीनने या भागातील देशांसोबत मजबूत व्यापार आणि गुंतवणुकीचे संबंध प्रस्थापित केले आहेत, ज्यामुळे भारताला या भागातील आपल्या उपस्थितीला बळकटी देणे कठीण झाले आहे.

2. आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील असमानता:

जागतिक व्यापारातील असमानता आणि संरक्षणातील आव्हाने यामुळे दक्षिण-पूर्व आशियासोबत अधिक फायदेशीर व्यापार संबंध प्रस्थापित करणे आव्हानात्मक ठरले आहे.

3. पूर्वोत्तर राज्यांतील असंतोष:

पूर्वोत्तर भारतातील काही राज्यांमध्ये अद्याप विकासाची प्रक्रिया मंदावलेली आहे. पायाभूत सुविधांच्या विकासात होत असलेल्या अडथळ्यांमुळे आणि सीमा सुरक्षा समस्यांमुळे हा भाग आर्थिकदृष्ट्या संपूर्णपणे विकसित होऊ शकलेला नाही.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि कूटनीती:

ॲक्ट ईस्ट धोरणाचा अभ्यास UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि कूटनीतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. दक्षिण-पूर्व आशियातील भारताच्या भूमिकेचा अभ्यास राज्यव्यवस्था आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध विषयांसाठी आवश्यक आहे.

2. आर्थिक विकास आणि भू-राजकारण:

भारताचा आर्थिक विकास आणि भू-राजकारणाच्या दृष्टिकोनातून 'ॲक्ट ईस्ट' धोरणाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. या धोरणाने भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरणावर कसा प्रभाव पडला आहे, याचा सखोल अभ्यास UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी उपयुक्त ठरतो.

3. पूर्वोत्तर भारतातील विकास धोरणे:

पूर्वोत्तर भारताचा विकास, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि सीमावर्ती राज्यांचे सुरक्षा मुद्दे हे 'ॲक्ट ईस्ट' धोरणाशी संबंधित घटक आहेत, ज्याचा अभ्यास परीक्षेच्या राज्यव्यवस्था आणि विकासाच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा आहे.

निष्कर्ष

भारताचे 'ॲक्ट ईस्ट' धोरण गेल्या 10 वर्षांत भारताच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये महत्त्वाचे स्थान घेऊन आहे. दक्षिण-पूर्व आशिया आणि पूर्व आशियातील भारताची वाढती भूमिका, आर्थिक सहकार्य, आणि सामरिक भागीदारीमुळे या धोरणाचे महत्त्व वाढले आहे. UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी इच्छुकांनी या धोरणाचा सखोल अभ्यास करावा, कारण ते भारताच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासात एक महत्त्वाचा घटक आहे.

2.3 भारत-वियेतनाम संबंध: एक मजबूत कूटनीतिक आणि सामरिक भागीदारी

वियेतनामचे पंतप्रधान **फाम मिन्ह चिन्ह** अलीकडेच भारताच्या राज्य दौऱ्यावर आले, ज्यामुळे दोन्ही देशांमधील मजबूत कूटनीतिक, आर्थिक, आणि सामरिक संबंधांवर पुन्हा एकदा प्रकाश टाकला गेला. या भेटीचा उद्देश विविध क्षेत्रांमध्ये सहयोग वाढवणे आणि विशेषतः सुरक्षा, व्यापार, आणि सांस्कृतिक सहकार्यावर भर देणे हा होता.

भारत-वियेतनाम संबंधांची पार्श्वभूमी

1. इतिहासातील दृढ मैत्री:

भारत आणि वियेतनाम यांच्यातील संबंधांचा इतिहास प्राचीन काळापासून आहे. विशेषतः, भारताच्या सांस्कृतिक आणि धार्मिक प्रभावाचा वियेतनामवर खोलवर परिणाम झालेला आहे. बौद्ध धर्माचे प्रसारक म्हणून भारताचे स्थान वियेतनाममध्ये महत्त्वपूर्ण आहे.

2. स्वातंत्र्यानंतरची मजबूत कूटनीती:

दोन्ही देशांनी औपचारिक कूटनीतिक संबंध 7 जानेवारी 1972 रोजी स्थापन केले. 1950 च्या दशकात, वियेतनामच्या स्वातंत्र्य संघर्षाला भारताचा पाठिंबा होता. भारताने वियेतनामच्या संयुक्त राष्ट्रांच्या सदस्यत्वासाठी समर्थन दिले आणि दोन्ही देशांनी साम्यवादी धोरणांचे अनुसरण केल्याने परस्पर सहकार्याची पायाभरणी झाली.

भारत-वियेतनाम संबंध: सामरिक भागीदारी

1. सुरक्षा आणि संरक्षण सहकार्य:

भारत आणि वियेतनाम यांच्यात संरक्षण क्षेत्रातील सहकार्य अधिक बळकट झाले आहे. विशेषतः, दक्षिण चीन समुद्रातील वाढत्या तणावाच्या पार्श्वभूमीवर दोन्ही देशांनी समुद्री सुरक्षा आणि नौदल सहकार्यावर भर दिला आहे. भारताने वियेतनामला नौदल क्षमतावृद्धीसाठी आवश्यक असलेली मदत प्रदान केली आहे.

- 2016 मध्ये, भारताने वियेतनामला INSAS राइफल्स आणि इतर लष्करी उपकरणे दिली होती.
- 2020 मध्ये, दोन्ही देशांनी द्विपक्षीय लष्करी सहकार्य अधिक वाढवण्यासाठी अनेक करारांवर स्वाक्षरी केली.
- भारताचे 'ॲक्ट ईस्ट' धोरण आणि वियेतनामच्या 'लुक वेस्ट' धोरणामुळे दोन्ही देशांचे सामरिक हितसंबंध एकत्र आले आहेत.

2. सागरी सहकार्य:

दक्षिण चीन समुद्रातील वादग्रस्त प्रदेशांमध्ये भारत आणि वियेतनाम यांच्यातील सागरी सहकार्य महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. या क्षेत्रात चीनच्या वाढत्या प्रभावाला सामोरे जाण्यासाठी दोन्ही देशांनी संयुक्त नौदल सराव आणि सागरी सीमा सुरक्षेचे प्रशिक्षण यावर भर दिला आहे.

आर्थिक आणि व्यापार संबंध

1. व्यापार आणि गुंतवणूक:

भारत आणि वियेतनाममधील व्यापार संबंध गेल्या दशकात लक्षणीय वाढले आहेत. 2023 मध्ये, दोन्ही देशांमधील द्विपक्षीय व्यापाराचे मूल्य सुमारे $15 अब्ज होते. भारत वियेतनामच्या गुंतवणुकीसाठी एक प्रमुख भागीदार ठरला आहे, विशेषतः माहिती तंत्रज्ञान, फार्मास्युटिकल्स, ऑटोमोबाइल, आणि कृषी क्षेत्रांत.

2. उर्जा क्षेत्रातील सहकार्य:

भारत आणि वियेतनामने उर्जा क्षेत्रातही सहकार्य विकसित केले आहे. भारतीय कंपनी ONGC Videsh Ltd. ने वियेतनामच्या तेल आणि वायू क्षेत्रात गुंतवणूक केली आहे. दक्षिण चीन समुद्रातील तेलविहिरींच्या अन्वेषणामध्ये दोन्ही देशांनी एकत्रितपणे काम केले आहे.

सांस्कृतिक संबंध आणि लोकसंग्रहण

1. बौद्ध धर्माचा प्रभाव:

भारत आणि वियेतनाममधील सांस्कृतिक संबंध बौद्ध धर्माच्या प्रसारामुळे अधिक दृढ झाले आहेत. अनेक वियेतनामींनी भारतात येऊन बौद्ध धर्माचे शिक्षण घेतले आहे. दोन्ही देशांनी सांस्कृतिक आदान-प्रदान कार्यक्रम हाती घेतले असून, यामुळे दोन्ही देशांतील नागरिकांच्या संपर्कात वाढ झाली आहे.

2. शैक्षणिक सहकार्य:

शिक्षण क्षेत्रातही दोन्ही देशांचे सहकार्य वाढत आहे. भारताने वियेतनाममधील विद्यार्थ्यांसाठी ICCR (Indian Council for Cultural Relations) शिष्यवृत्ती देण्यास सुरुवात केली आहे, ज्यामुळे वियेतनामी विद्यार्थ्यांना भारतातील उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये प्रवेश मिळत आहे.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील सहकार्य

1. आसियान आणि बहुपक्षीय संस्थांमध्ये सहकार्य:

भारत आणि वियेतनाम या दोन्ही देशांनी आसियान (ASEAN) मध्ये एकत्रितपणे काम केले आहे. आसियानच्या सदस्य देशांशी भारताचे संबंध दृढ करण्यासाठी वियेतनामने मध्यस्थाची भूमिका बजावली आहे.

2. संयुक्त राष्ट्रांमधील सहकार्य:

दोन्ही देशांनी संयुक्त राष्ट्रांमध्येही परस्पर सहकार्याची भूमिका पार पाडली आहे. वियेतनामने भारताच्या संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेच्या स्थायी सदस्यत्वासाठी समर्थन दिले आहे.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि कूटनीती:

भारत-वियेतनाम संबंधांचा अभ्यास UPSC आणि MPSC परीक्षांमधील आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा आहे. विशेषतः, दक्षिण-पूर्व आशियातील भारताच्या भूमिकेचे महत्त्व आणि सामरिक सहकार्य या विषयांचा सखोल अभ्यास परीक्षांसाठी आवश्यक आहे.

2. आर्थिक आणि सागरी सुरक्षा:

दोन्ही देशांमधील आर्थिक सहकार्य आणि सागरी सुरक्षा हे विषय आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि जागतिक धोरणांच्या संदर्भात अभ्यासण्यासाठी महत्त्वाचे आहेत.

3. सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक संबंध:

भारत-वियेतनाममधील सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक सहकार्य या संबंधांच्या अभ्यासासाठीही महत्त्वाचे ठरते. बौद्ध धर्म, सांस्कृतिक आदान-प्रदान, आणि शैक्षणिक शिष्यवृत्त्यांच्या माध्यमातून दोन्ही देशांचे संबंध दृढ झाले आहेत.

निष्कर्ष

भारत-वियेतनाम संबंध गेल्या काही दशकांत विशेषतः ॲक्ट ईस्ट धोरणाच्या माध्यमातून अधिक दृढ झाले आहेत. व्यापार, सुरक्षा, आणि सांस्कृतिक सहकार्याने या दोन्ही देशांनी जागतिक पातळीवर परस्पर सहकार्याची भूमिका अधिक बळकट केली आहे. UPSC आणि

MPSC परीक्षांसाठी इच्छुकांनी या संबंधांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे, कारण हे भारताच्या दक्षिण-पूर्व आशियातील धोरणाचे महत्त्वाचे उदाहरण आहे.

2.4 भारत-मलेशिया संबंध: आर्थिक, सांस्कृतिक आणि सामरिक भागीदारी

मलेशियाचे पंतप्रधान **दातो' सेरी अन्वर बिन इब्राहिम** अलीकडेच भारताच्या राज्य दौऱ्यावर आले होते, ज्यामुळे भारत आणि मलेशिया यांच्यातील आर्थिक, सांस्कृतिक, आणि सामरिक संबंध अधिक दृढ करण्याचा प्रयत्न केला गेला. या दौऱ्यात विविध क्षेत्रांमध्ये सहकार्य वाढवण्यासाठी महत्त्वाचे करार आणि चर्चा करण्यात आली.

भारत-मलेशिया संबंधांची पार्श्वभूमी

1. ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक संबंध:

भारत आणि मलेशियातील संबंध अनेक शतकांपासून दृढ आहेत. दोन्ही देशांमध्ये विशेषतः तमिळ समुदायाच्या माध्यमातून सांस्कृतिक आणि धार्मिक आदान-प्रदान घडून आले आहे. भारतीय मजूर आणि व्यापारी मलेशियामध्ये स्थलांतर करून स्थायिक झाले, ज्यामुळे आजही भारताचा प्रभाव मलेशियाच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनात दिसून येतो.

2. राजनैतिक संबंध:

भारत आणि मलेशियाने स्वातंत्र्यानंतर आपले राजनैतिक संबंध प्रस्थापित केले. 1957 मध्ये मलेशियाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारत आणि मलेशियाचे संबंध अधिकाधिक दृढ झाले. दोन्ही देशांनी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर परस्पर सहकार्याचे धोरण स्वीकारले.

भारत-मलेशिया संबंध: आर्थिक सहकार्य

1. व्यापार आणि गुंतवणूक:

भारत आणि मलेशिया यांच्यातील आर्थिक संबंध गेल्या काही दशकांत लक्षणीय वाढले आहेत. मलेशिया हा भारताच्या प्रमुख व्यापार भागीदारांपैकी एक आहे. 2023 मध्ये, दोन्ही देशांमधील द्विपक्षीय व्यापार $20 अब्ज इतका होता. या व्यापारामध्ये आर्थिक सेवा, माहिती तंत्रज्ञान, ऑटोमोबाइल, आणि पाम तेल यांचा मुख्य सहभाग आहे.

2. उत्खनन आणि पायाभूत सुविधा:

मलेशियाने भारतातील पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली आहे. मलेशियाच्या कंपन्या भारतातील महामार्ग, रेल्वे, आणि विमानतळ प्रकल्पांमध्ये सक्रिय आहेत. यामुळे दोन्ही देशांमध्ये व्यापाराला चालना मिळाली आहे.

3. मुक्त व्यापार करार:

भारत आणि मलेशिया आसियान-भारत मुक्त व्यापार कराराचा (AIFTA) भाग आहेत. यामुळे व्यापार आणि गुंतवणुकीला चालना मिळाली आहे आणि दोन्ही देशांमधील आर्थिक संबंध अधिक दृढ झाले आहेत.

सामरिक सहकार्य

1. सुरक्षा आणि संरक्षण संबंध:

भारत आणि मलेशियाचे सुरक्षा आणि संरक्षण सहकार्य वाढले आहे. दोन्ही देशांनी सागरी सुरक्षा, दहशतवादविरोधी उपाय, आणि संयुक्त लष्करी सराव यासारख्या क्षेत्रांमध्ये सहकार्य केले आहे. मलेशियाच्या समुद्र क्षेत्रात चीनच्या वाढत्या उपस्थितीला उत्तर देण्यासाठी भारताने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

2. आसियानमधील सहकार्य:

भारताच्या ॲक्ट ईस्ट धोरणाचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे मलेशियासारख्या आसियान सदस्य देशांशी संबंध दृढ करणे. दोन्ही देशांनी आसियान क्षेत्रीय मंच आणि पूर्व आशिया शिखर परिषदेत परस्पर सहकार्याची भूमिका घेतली आहे. यामुळे हिंद-प्रशांत क्षेत्रात भारताच्या उपस्थितीला बळकटी मिळाली आहे.

सांस्कृतिक आणि लोकसंग्रहण संबंध

1. तमिळ समुदायाचा महत्त्वपूर्ण सहभाग:

मलेशियामध्ये एक मोठा तमिळ समुदाय आहे, ज्यामुळे दोन्ही देशांतील सांस्कृतिक संबंध अधिक दृढ झाले आहेत. भारतीय चित्रपट, संगीत, आणि नाट्य यांचा मलेशियातील सामाजिक जीवनावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव आहे. याशिवाय, भारत-मलेशिया दरम्यान शिक्षण आणि सांस्कृतिक आदानप्रदान कार्यक्रम देखील आयोजित केले जातात.

2. शैक्षणिक सहकार्य:

भारत आणि मलेशियामध्ये शिक्षण क्षेत्रातही सहकार्य आहे. ICCR (Indian Council for Cultural Relations) शिष्यवृत्तीच्या माध्यमातून अनेक मलेशियाई विद्यार्थी भारतातील प्रतिष्ठित विद्यापीठांमध्ये शिक्षण घेत आहेत.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील सहकार्य

1. आंतरराष्ट्रीय मंचांवर सहकार्य:

भारत आणि मलेशिया हे दोन्ही देश संयुक्त राष्ट्र, आसियान, आणि वर्ल्ड ट्रेड ऑर्गनायझेशन (WTO) सारख्या आंतरराष्ट्रीय मंचांवर परस्पर सहकार्य करतात. विशेषतः, व्यापार धोरणे, सुरक्षा उपाय, आणि हवामान बदलाशी संबंधित चर्चांमध्ये दोन्ही देश एकत्र आले आहेत.

2. मुस्लिम राष्ट्रांशी संबंध:

मलेशिया हा एक प्रमुख मुस्लिम राष्ट्र असल्याने, भारताने आपल्या कूटनीतिक धोरणांत मलेशियाला विशेष स्थान दिले आहे. इस्लामिक सहकार्य संघटनेतील (OIC) चर्चांमध्येही मलेशियाने भारताचे हित जपले आहे.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. आंतरराष्ट्रीय संबंध:

भारत-मलेशिया संबंधांचा अभ्यास UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या आंतरराष्ट्रीय संबंध विषयांसाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आसियान आणि हिंद-प्रशांत क्षेत्रातील भारताच्या कूटनीतिक भूमिकेचा सखोल अभ्यास परीक्षार्थींना मदत करू शकतो.

2. सागरी सुरक्षा आणि संरक्षण सहकार्य:

भारताच्या सागरी धोरणांचा आणि हिंद-प्रशांत क्षेत्रातील सामरिक सहकार्यांचा अभ्यास या परीक्षांमध्ये भू-राजकीय आणि राष्ट्रीय सुरक्षा या विषयांसाठी महत्त्वाचा ठरतो.

3. व्यापार आणि गुंतवणूक धोरणे:

भारत-मलेशिया व्यापार संबंधांचा अभ्यास आर्थिक विकासाच्या संदर्भात महत्त्वाचा आहे. या संबंधामुळे व्यापार आणि मुक्त व्यापार करारांच्या अभ्यासाला एक नवा दृष्टिकोन मिळू शकतो.

निष्कर्ष

भारत आणि मलेशियाचे संबंध आर्थिक, सांस्कृतिक, आणि सामरिक दृष्टिकोनातून खूप महत्त्वाचे आहेत. पंतप्रधानांच्या नुकत्याच झालेल्या दौऱ्यामुळे या संबंधांना नवीन बळ मिळाले आहे. भारताच्या ॲक्ट ईस्ट धोरणात मलेशियाची भूमिका महत्त्वाची असून, हिंद-प्रशांत क्षेत्रातील भारताच्या वाढत्या उपस्थितीसाठी हा देश एक महत्त्वाचा भागीदार ठरला आहे. UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी इच्छुकांनी या संबंधांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे, कारण ते आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि जागतिक व्यापाराच्या अभ्यासात महत्त्वाचे ठरते.

2.5 भारत-मध्य आणि पूर्व युरोप संबंध: परस्पर सहकार्याची नवीन दिशा

भारताच्या पंतप्रधानांनी नुकत्याच केलेल्या पोलंड दौऱ्याने भारताच्या परराष्ट्र धोरणात मध्य आणि पूर्व युरोपला मिळालेल्या वाढत्या महत्त्वावर प्रकाश टाकला आहे. यामुळे या प्रदेशाशी भारताचे आर्थिक, कूटनीतिक आणि सामरिक संबंध मजबूत करण्यासाठी एक नवीन दिशा मिळाली आहे.

भारत-मध्य आणि पूर्व युरोप संबंधांची पार्श्वभूमी

1. शीतयुद्ध काळातील संबंध:

भारत आणि मध्य-पूर्व युरोपातील देशांमधील संबंध शीतयुद्धाच्या काळातल्या द्विध्रुवीय जगात महत्त्वपूर्ण होते. भारताने गुटनिरपेक्ष धोरणाचे पालन केले आणि त्याचवेळी सोविएत युनियनशी जवळीक ठेवली. या काळात भारताने अनेक पूर्व युरोपीय देशांशी मजबूत व्यापार आणि सांस्कृतिक संबंध प्रस्थापित केले.

2. सोविएत युनियनच्या पतनानंतरचे संबंध:

1990 च्या दशकात सोविएत युनियनच्या पतनानंतर, मध्य आणि पूर्व युरोपातील अनेक देशांनी पश्चिमेकडे वळण्याचा निर्णय घेतला आणि त्यांनी नाटो व युरोपियन युनियनमध्ये प्रवेश केला. यामुळे भारताच्या या देशांमधील कूटनीतिक आणि आर्थिक सहकार्याच्या संधींमध्ये बदल झाला.

मध्य आणि पूर्व युरोप: भारतासाठी सामरिक महत्त्व

1. भौगोलिक स्थानाचे महत्त्व:

मध्य आणि पूर्व युरोप हा प्रदेश भारतासाठी सामरिकदृष्ट्या महत्त्वाचा आहे, कारण तो आशिया आणि पश्चिम युरोप दरम्यानच्या व्यापार मार्गांवर स्थित आहे. विशेषतः, पोलंड, रोमानिया, हंगेरी आणि बल्गेरियासारखे देश हे युरोपमध्ये भारताच्या आर्थिक प्रवेशासाठी महत्त्वाचे आहेत.

2. रशिया-युक्रेन युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर:

रशिया-युक्रेन युद्धामुळे या प्रदेशाच्या सामरिक महत्त्वात वाढ झाली आहे. भारताने गुटनिरपेक्ष धोरण स्वीकारत दोन्ही बाजूंच्या देशांशी संबंध राखले आहेत, परंतु याचवेळी भारताने मध्य आणि पूर्व युरोपमधील देशांशी आपले संबंध मजबूत करण्याचा निर्णय घेतला आहे, विशेषतः व्यापार आणि ऊर्जा सुरक्षेच्या संदर्भात.

आर्थिक सहकार्य

1. व्यापार आणि गुंतवणूक:

भारत आणि मध्य-पूर्व युरोपमधील व्यापार लक्षणीय वाढत आहे. 2023 मध्ये, भारताचा या प्रदेशाशी द्विपक्षीय व्यापार सुमारे $30 अब्ज होता. विशेषतः, पोलंड, हंगेरी आणि चेक प्रजासत्ताक या देशांसोबत भारताने औद्योगिक उत्पादन, तंत्रज्ञान आणि आयटी क्षेत्रात गुंतवणूक वाढवली आहे.

2. ऊर्जा सहकार्य:

मध्य आणि पूर्व युरोपातील काही देश भारताच्या ऊर्जा सुरक्षेच्या रणनीतीत महत्त्वपूर्ण ठरले आहेत. या प्रदेशातील देशांमध्ये ऊर्जा स्रोतांच्या अन्वेषणामध्ये भारताने आपले सहकार्य वाढवले आहे. विशेषतः, रोमानियासारख्या देशांमध्ये तेल आणि वायू क्षेत्रातील गुंतवणुकीसाठी भारताने स्वारस्य दाखवले आहे.

संरक्षण आणि सामरिक संबंध

1. सुरक्षा सहकार्य:

भारताने मध्य आणि पूर्व युरोपमधील काही देशांबरोबर सुरक्षा आणि संरक्षण सहकार्य वाढवले आहे. भारत-नाटो संवादाचे महत्त्व वाढत असताना, भारताने या प्रदेशातील नाटो सदस्य देशांशी आपले संबंध अधिक दृढ केले आहेत. भारताने संयुक्त लष्करी सराव आणि सागरी सुरक्षा यावर भर दिला आहे.

2. प्रशिक्षण आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण:

भारताने या देशांबरोबर लष्करी प्रशिक्षण आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण करार सुद्धा केले आहेत. पोलंड आणि हंगेरीसारख्या देशांनी भारताला तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात मदत केली आहे, विशेषतः संरक्षण उपकरणांच्या उत्पादनात सहकार्य केले आहे.

सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक संबंध

1. सांस्कृतिक आदानप्रदान:

भारत आणि मध्य-पूर्व युरोपातील देशांमध्ये सांस्कृतिक संबंधांमध्ये बळकटी आली आहे. या प्रदेशातील अनेक लोक भारतीय संगीत, नृत्य, आणि बौद्ध धर्माचा अभ्यास करतात. तसेच, आंतरराष्ट्रीय सांस्कृतिक संबंध परिषदेच्या (ICCR) शिष्यवृत्त्या भारतीय संस्कृती आणि शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरल्या आहेत.

2. शैक्षणिक सहकार्य:

भारत आणि या प्रदेशातील देशांमध्ये शैक्षणिक सहकार्य वाढले आहे. भारतीय विद्यार्थ्यांसाठी पोलंड, हंगेरी, आणि रोमानिया या देशांमधील शिक्षणाच्या संधी वाढल्या आहेत. विशेषतः, वैद्यकीय शिक्षणासाठी भारतीय विद्यार्थी मोठ्या संख्येने या देशांमध्ये प्रवेश घेत आहेत.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील सहकार्य

1. युरोपियन युनियनमधील सहकार्य:

भारत आणि मध्य-पूर्व युरोपमधील देश युरोपियन युनियनमध्ये एकत्रितपणे काम करत आहेत. विशेषतः व्यापार, हवामान बदल, आणि आरोग्य या क्षेत्रांमध्ये भारताने या देशांशी सहकार्याचे धोरण स्वीकारले आहे. यामुळे भारताच्या युरोपातील उपस्थितीला बळकटी मिळाली आहे.

2. बहुपक्षीय संस्था:

भारत आणि या प्रदेशातील देशांनी संयुक्त राष्ट्र, वर्ल्ड ट्रेड ऑर्गनायझेशन (WTO), आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) यासारख्या संस्थांमध्ये परस्पर सहकार्य वाढवले आहे. विशेषतः, हवामान बदल आणि आर्थिक विकास यांसारख्या मुद्द्यांवर दोन्ही बाजूंनी एकत्रित धोरणे आखली जात आहेत.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. आंतरराष्ट्रीय संबंध:

भारत-मध्य आणि पूर्व युरोप संबंधांचा अभ्यास UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा आहे. या संबंधांमुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे नवे पैलू आणि सामरिक सहकार्याच्या संधींचा सखोल अभ्यास करता येतो.

2. व्यापार आणि ऊर्जा धोरण:

मध्य आणि पूर्व युरोपमधील भारताच्या व्यापार आणि ऊर्जा संबंधांचा अभ्यास परीक्षांच्या अर्थशास्त्र आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार विषयांसाठी महत्त्वपूर्ण ठरतो.

3. सुरक्षा आणि संरक्षण संबंध:

सामरिक सहकार्य आणि नाटोमधील भारताच्या वाढत्या भूमिका या मुद्द्यांचा अभ्यास राष्ट्रीय सुरक्षा आणि भू-राजनीतीच्या संदर्भात परीक्षार्थींना मदत करतो.

निष्कर्ष

भारत आणि मध्य-पूर्व युरोप यांच्यातील संबंध लक्षणीय वाढले आहेत, विशेषतः रशिया-युक्रेन युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर. या संबंधांमुळे भारताने या प्रदेशात आपली उपस्थिती अधिक बळकट केली आहे. आर्थिक, सुरक्षा, आणि सांस्कृतिक सहकार्याचे नवीन मार्ग खुले झाले आहेत, ज्यामुळे मध्य आणि पूर्व युरोप आता भारताच्या परराष्ट्र धोरणात एक महत्त्वाचा घटक बनला आहे. UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी इच्छुकांनी या संबंधांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे, कारण हे आंतरराष्ट्रीय संबंध, व्यापार, आणि भू-राजकीय धोरणांच्या संदर्भात महत्त्वाचे आहेत.

2.6 भारत-युक्रेन संबंध: परस्पर सहयोगाची नवी दिशा

1992 पासून भारत-युक्रेनमधील राजनैतिक संबंध स्थापन झाल्यानंतर पहिल्यांदाच भारताचे पंतप्रधान युक्रेनच्या दौऱ्यावर गेले आहेत. या ऐतिहासिक भेटीने भारत आणि युक्रेनमधील राजनैतिक, आर्थिक, आणि सांस्कृतिक संबंधांचा नव्या दिशेने आढावा घेतला आहे.

भारत-युक्रेन संबंधांची पार्श्वभूमी

1. सोविएत युनियनच्या पतनानंतरचे संबंध:

1991 मध्ये सोविएत युनियनच्या पतनानंतर युक्रेनने स्वतंत्र देश म्हणून उदय केला, आणि 1992 मध्ये भारताने युक्रेनशी राजनैतिक संबंध प्रस्थापित केले. सुरुवातीच्या काळात, या संबंधांना फारशी गती मिळाली नव्हती, परंतु 21व्या शतकाच्या प्रारंभापासून व्यापार, शिक्षण, आणि संरक्षण क्षेत्रात सहकार्य वाढत गेले.

2. रशिया-युक्रेन युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर:

2014 मध्ये रशिया-युक्रेन युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर भारताने निष्पक्षता (neutrality) स्वीकारली. भारताने सर्वपक्षीय संवाद आणि शांततामय समाधानाचा आग्रह धरला. यामुळे भारताने आपली कूटनीतिक स्वायत्तता जपली, परंतु दोन्ही देशांशी व्यापार आणि सहकार्य चालू ठेवले.

भारत-युक्रेन संबंधातील महत्त्वाचे मुद्दे

1. आर्थिक सहकार्य:

भारत आणि युक्रेन यांच्यातील आर्थिक संबंध गेल्या काही वर्षांमध्ये लक्षणीय वाढले आहेत. युक्रेन भारतासाठी वायू टर्बाईन्स, मशिनरी, आणि सौर ऊर्जा उपकरणांच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण भागीदार आहे, तर भारत युक्रेनला फार्मास्युटिकल्स, चहा, आणि तांदूळ यांची निर्यात करतो. 2023 मध्ये भारत आणि युक्रेनमधील व्यापार $2 अब्ज पेक्षा अधिक होता.

2. ऊर्जा सुरक्षा:

युक्रेन हा भारताच्या ऊर्जा सुरक्षेच्या दृष्टीने एक महत्त्वाचा घटक आहे. युक्रेनच्या न्यूक्लियर ऊर्जा क्षेत्रात भारताने सहकार्य वाढवले आहे. याव्यतिरिक्त, नैसर्गिक वायू आणि एलएनजी क्षेत्रात सहकार्य करण्यासाठी भारताने युक्रेनशी चर्चा केली आहे.

3. शैक्षणिक सहकार्य:

युक्रेनमध्ये वैद्यकीय शिक्षण घेणाऱ्या भारतीय विद्यार्थ्यांची संख्या मोठी आहे. सुमारे 18,000 भारतीय विद्यार्थी युक्रेनमधील वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये शिक्षण घेतात. युक्रेनच्या शैक्षणिक प्रणालीची किफायतशीरता आणि उच्च दर्जाचे शिक्षण हे भारतीय विद्यार्थ्यांना आकर्षित करण्याचे प्रमुख कारण आहे.

4. संरक्षण सहकार्य:

भारत आणि युक्रेनमध्ये संरक्षण तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात सहकार्य आहे. युक्रेनच्या अत्याधुनिक संरक्षण तंत्रज्ञानाचे आणि हत्यारे क्षेत्रात भारताने गुंतवणूक केली आहे. रडार, हवाई प्रणाली, आणि लष्करी दुरुस्तीचे तंत्रज्ञान यामध्ये युक्रेनने भारताला महत्त्वपूर्ण सहकार्य केले आहे.

सांस्कृतिक आणि लोकांमधील संबंध

1. सांस्कृतिक आदानप्रदान:

भारत आणि युक्रेनमध्ये सांस्कृतिक आदानप्रदानाचे संबंध वाढले आहेत. भारतीय चित्रपट, संगीत, आणि नृत्य युक्रेनमध्ये लोकप्रिय होत आहेत, आणि युक्रेनच्या सांस्कृतिक परंपरांमध्ये भारतीय कलाकारांनी देखील सहभाग घेतला आहे.

2. सांस्कृतिक करार:

भारत आणि युक्रेन यांनी सांस्कृतिक आदानप्रदानाचे कार्यक्रम आणि परिषदा आयोजित करण्यास सुरुवात केली आहे. आंतरराष्ट्रीय सांस्कृतिक संबंध परिषदेच्या (ICCR) अंतर्गत भारतीय कलाकार युक्रेनमध्ये सांस्कृतिक कार्यक्रम करत आहेत.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील सहकार्य

1. युनायटेड नेशन्समध्ये सहकार्य:

युनायटेड नेशन्समध्ये भारत आणि युक्रेनने एकमेकांना समर्थन दिले आहे. विशेषतः, भारताने आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सर्वसमावेशक संवादाचा आग्रह धरला आहे, आणि युक्रेनच्या सार्वभौमत्वाचा आदर करण्याचे आवाहन केले आहे.

2. बहुपक्षीय संस्था:

भारत आणि युक्रेन यांनी वर्ल्ड ट्रेड ऑर्गनायझेशन (WTO), आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF), आणि ग्लोबल साउथ अशा बहुपक्षीय संस्थांमध्ये एकत्र काम केले आहे. या सहकार्यामुळे दोन्ही देशांच्या व्यापार आणि आंतरराष्ट्रीय धोरणांमध्ये समन्वय वाढला आहे.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. आंतरराष्ट्रीय संबंध:

भारत-युक्रेन संबंधाचा अभ्यास UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचा आहे. यामुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील नव्या धोरणांचा आणि सहकार्याच्या वाढत्या संधींचा सखोल अभ्यास करता येतो.

2. व्यापार आणि ऊर्जा धोरण:

युक्रेनमधील भारताच्या ऊर्जा सुरक्षा आणि व्यापार सहकार्याचा अभ्यास परीक्षांच्या अर्थशास्त्र आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार विषयांसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

3. संरक्षण संबंध:

भारताच्या संरक्षण सहकार्याच्या संदर्भात युक्रेनच्या तंत्रज्ञानासंबंधी भूमिका महत्त्वाची ठरते, ज्याचा अभ्यास राष्ट्रीय सुरक्षा आणि भू-राजनीतीच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा आहे.

निष्कर्ष

भारत-युक्रेन संबंध गेल्या काही दशकांत महत्त्वपूर्ण टप्प्यावर आले आहेत. व्यापार, संरक्षण, ऊर्जा, आणि शिक्षण क्षेत्रातील सहकार्यामुळे हे संबंध मजबूत झाले आहेत. पंतप्रधानांचा युक्रेन दौरा या संबंधांना आणखी दृढ करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या तयारीसाठी या संबंधांचा सखोल अभ्यास महत्त्वाचा आहे, कारण हे आंतरराष्ट्रीय संबंध, व्यापार धोरण, आणि सामरिक सहकार्याच्या संदर्भात नवीन दृष्टीकोन देते.

2.7 सेंट मार्टिन बेट: भू-राजनीती आणि सामरिक महत्त्व

अलीकडील अहवालानुसार, अमेरिकेने बांगलादेशच्या सेंट मार्टिनच्या बेटावर लष्करी तळ उभारण्याची योजना केली होती, ज्यामुळे या बेटाचे भू-राजनीतिक आणि सामरिक महत्त्व वाढले आहे. सेंट मार्टिन बेटाच्या संबंधातील अशा बातम्यांमुळे दक्षिण आशियातील सामरिक समीकरणे बदलण्याची शक्यता वर्तवली जात आहे.

सेंट मार्टिन बेटाची पार्श्वभूमी

1. भौगोलिक स्थान:

सेंट मार्टिनचे बेट बांगलादेशच्या कॉक्स बाजारच्या किनाऱ्यावर असून, हे बांगलादेशचे एकमेव प्रवाळ बेट आहे. हे बेट बंगालच्या उपसागरात स्थित असून, म्यानमार आणि भारत यांच्या जवळ आहे. या भौगोलिक स्थानामुळे सेंट मार्टिन बेटाला सामरिक दृष्टिकोनातून विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

2. सामरिक महत्त्व:

बंगालच्या उपसागरात असलेले सेंट मार्टिन बेट समुद्री व्यापार मार्गांवर वसलेले आहे, जेणेकरून मालवाहतूक, ऊर्जा स्रोत, आणि महत्त्वाच्या व्यापार मार्गांची सुरक्षा सुनिश्चित केली जाऊ शकते. यामुळेच या बेटावर कोणत्याही देशाने लष्करी तळ उभारल्यास त्याचा प्रभाव दक्षिण आशियातील सामरिक समीकरणांवर पडू शकतो.

अमेरिकेच्या लष्करी तळाबाबतचे दावे

1. लष्करी तळाची शक्यता:

अहवालांनुसार, अमेरिका सेंट मार्टिन बेटावर लष्करी तळ उभारण्याची इच्छा व्यक्त करत होती. अशा तळामुळे अमेरिकेचे सामरिक प्रभावक्षेत्र दक्षिण आशियात वाढले असते. तथापि, बांगलादेशने या दाव्यांना खंडन केले असून, अशा कोणत्याही प्रस्तावाला मान्यता दिली नसल्याचे स्पष्ट केले आहे.

2. आंतरराष्ट्रीय प्रतिक्रिया:

अमेरिकेच्या या संभाव्य तळावरून चीन आणि भारत सारख्या शेजारी देशांनी चिंता व्यक्त केली आहे. या दोन प्रमुख शक्तींच्या भू-राजनीतिक हितसंबंधांवर असा तळ परिणाम करू शकतो. चीनने विशेषतः **बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह (BRI)** अंतर्गत या क्षेत्रात आपली गुंतवणूक वाढवली आहे, तर **भारत एक्ट ईस्ट पॉलिसी** अंतर्गत या क्षेत्रातील समुद्री मार्ग सुरक्षित ठेवण्याचा प्रयत्न करत आहे.

बांगलादेशची भूमिका

1. राजनैतिक दृष्टिकोन:

बांगलादेशने या मुद्द्यावर निष्पक्षता दाखवली आहे. देशाने या अफवांना पूर्णपणे नाकारले असून, आपली स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण टिकवून ठेवले आहे. बांगलादेश बंगालच्या उपसागरातील शांततेला आणि समुद्री सुरक्षेला प्राधान्य देत असल्याचे स्पष्टपणे सांगत आहे.

2. शेजारी देशांशी संबंध:

भारत आणि बांगलादेश यांचे सामरिक सहकार्य मजबूत आहे. अशा परिस्थितीत, सेंट मार्टिन बेटावर लष्करी तळ उभारल्यास या सहकार्यावर परिणाम होऊ शकतो. तसंच, चीन आणि बांगलादेशातील संबंधही लक्षात घेण्यासारखे आहेत, कारण चीन बांगलादेशमध्ये मोठ्या प्रमाणात आर्थिक आणि पायाभूत गुंतवणूक करत आहे.

सामरिक आणि भू-राजकीय महत्त्व

1. समुद्री सुरक्षेचा प्रश्न:

सेंट मार्टिन बेट हे बंगालच्या उपसागरातील महत्वाच्या समुद्री मार्गांवर स्थित आहे. या मार्गांचा वापर आंतरराष्ट्रीय व्यापार, तेल वाहतूक, आणि सागरी सुरक्षेसाठी केला जातो. या बेटावर लष्करी तळ उभारल्यास समुद्री मार्गांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सामरिक फायदा होईल.

2. दक्षिण आशियातील सामरिक समीकरणे:

सेंट मार्टिन बेटावर कोणत्याही देशाचा लष्करी तळ उभारल्यास, ते दक्षिण आशियातील सामरिक स्थैर्याला आव्हान ठरू शकते. चीन, भारत, आणि अमेरिका या सर्व प्रमुख शक्ती या क्षेत्रात आपले प्रभाव वाढवण्याच्या प्रयत्नात आहेत, ज्यामुळे या बेटाचे महत्त्व आणखीनच वाढले आहे.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि भू-राजनीती:

सेंट मार्टिन बेटाशी संबंधित मुद्दे UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि भू-राजनीती विषयांसाठी महत्त्वाचे आहेत. या बेटाच्या भू-राजनीतिक महत्त्वाचा आणि सामरिक फायद्यांचा अभ्यास आवश्यक आहे.

2. समुद्री सुरक्षा आणि संरक्षण:

समुद्री सुरक्षेच्या संदर्भात सेंट मार्टिन बेटाचे महत्त्व अभ्यासण्यासारखे आहे. यामुळे समुद्रातील व्यापार मार्गांचे संरक्षण आणि लष्करी तळांच्या सामरिक परिणामांची माहिती परीक्षांसाठी उपयोगी ठरते.

3. दक्षिण आशियाई कूटनीती:

दक्षिण आशियातील लष्करी तळ आणि भू-राजकीय समीकरणांचा अभ्यास राज्यघटना आणि राजकारण या विषयांशी संबंधित आहे. त्यामुळे या मुद्द्यांचा सखोल अभ्यास करून परीक्षांच्या दृष्टीने उत्तर तयार करणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष

सेंट मार्टिन बेटाच्या संबंधातील अमेरिकी लष्करी तळ उभारणीच्या अफवांनी या बेटाचे भू-राजनीतिक आणि सामरिक महत्त्व अधोरेखित केले आहे. बांगलादेशने या अफवांना खोडून काढले असले तरी, या घटनाक्रमामुळे दक्षिण आशियातील सामरिक संतुलन आणि समुद्री सुरक्षेचे मुद्दे पुन्हा एकदा चर्चेत आले आहेत. UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या तयारीसाठी या मुद्द्याचा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो, कारण यामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंध, समुद्री सुरक्षा, आणि दक्षिण आशियातील सामरिक समीकरणांवर सखोल दृष्टिकोन मिळतो.

3. सामाजिक आणि आर्थिक विकास

3.1 कृषि क्षेत्रासाठी नव्या योजना: शेतकऱ्यांच्या जीवनात सुधारणा करण्याचा महत्त्वपूर्ण प्रयत्न

केंद्र सरकारने शेतकऱ्यांचे जीवनमान आणि उपजीविका सुधारण्यासाठी सात मोठ्या योजनांना मंजुरी दिली आहे. या योजनांसाठी 14,235.30 कोटी रुपयांचे संपूर्ण अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली आहे. या योजनांचा उद्देश शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ, कृषी उत्पादनक्षमता सुधारणे, आणि कृषी क्षेत्रातील स्थिरता मिळविणे आहे.

नव्या योजनांची माहिती

1. कृषी क्षेत्रातील पायाभूत सुविधांचा विकास:

शेतकऱ्यांना तंत्रज्ञानावर आधारित पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी सरकारने नवे कृषी आधारभूत प्रकल्प सुरू करण्याचे ठरवले आहे. या योजनांतर्गत शेतकऱ्यांना जलसंधारण, सिंचन तंत्रज्ञान, आणि साठवणक्षमता वाढवणे यांसारख्या पायाभूत सुविधा मिळतील.

2. शेतीमाल प्रक्रियाकरण आणि निर्यात धोरण:

सरकारने शेतीमाल प्रक्रियाकरण उद्योगाच्या विकासासाठी विशेष योजना जाहीर केली आहे. या योजनेमुळे कृषी प्रक्रिया उद्योगांच्या वाढीस चालना मिळेल आणि शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनांचे अधिक मूल्य मिळू शकेल. तसेच, या योजनेद्वारे शेतमालाची निर्यात वाढवण्याचा उद्देश आहे.

3. तंत्रज्ञान-आधारित शेतीची वाढ:

शेतीत नवनवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून शेतकऱ्यांच्या उत्पादनक्षमतेत वाढ करण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले जात आहेत. यामध्ये ड्रोन तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), आणि मौसमभविष्यातील तंत्रज्ञानाचा वापर करून शेतीत सुधारणा करण्यात येणार आहे.

4. कृषी वित्त सुविधा (Agricultural Credit):

शेतकऱ्यांना कमी व्याजदरावर कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी सरकारने एक नवीन कृषी वित्त योजना जाहीर केली आहे. या योजनेतून शेतकऱ्यांना शेतीसाठी आवश्यक असणारे अर्थसहाय्य पुरवले जाईल. यामुळे शेतकऱ्यांना शेतीसाठी आवश्यक असणारी यंत्रसामग्री, बी-बियाणे, खते यांची खरेदी करण्यास मदत होईल.

5. सेंद्रिय आणि नैसर्गिक शेतीला प्रोत्साहन:

सेंद्रिय शेतीच्या विकासासाठी आणि पर्यावरणपूरक शेतीला चालना देण्यासाठी सरकारने विशेष योजना जाहीर केली आहे. यामुळे जैविक खतांचा वापर, नैसर्गिक कीटकनाशकांचा वापर, आणि शाश्वत शेती पद्धती वाढवण्याचा उद्देश आहे.

6. पिकविमा योजना सुधारणा:

शेतकऱ्यांच्या पिकांच्या सुरक्षेसाठी आणि पिकविमा योजनांना अधिक प्रभावी करण्यासाठी या योजनेमध्ये सुधारणा करण्यात आली आहे. यामुळे शेतकऱ्यांना नैसर्गिक आपत्तींमुळे होणाऱ्या नुकसानीपासून संरक्षण मिळेल.

7. कृषी संशोधन आणि विकास:

कृषी क्षेत्रातील संशोधन आणि विकासाला चालना देण्यासाठी सरकारने विशेष निधीची तरतूद केली आहे. यामध्ये कृषी विद्यापीठे, संशोधन संस्था, आणि शेतीशी संबंधित नव्या तंत्रज्ञानाच्या प्रयोगांना प्रोत्साहन दिले जाईल.

योजनांचे उद्दिष्ट

1. शेतीतील उत्पादनक्षमता वाढवणे:

या सर्व योजनांचा मुख्य उद्देश शेतकऱ्यांच्या उत्पादनक्षमतांमध्ये वाढ करून त्यांचे उत्पन्न दुप्पट करणे आहे. नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर, प्रक्रिया उद्योगांची उभारणी, आणि सेंद्रिय शेतीच्या प्रोत्साहनामुळे शेतकऱ्यांना अधिक आर्थिक स्थैर्य मिळेल.

2. शेतीमध्ये शाश्वतता आणणे:

सेंद्रिय आणि नैसर्गिक शेतीला प्रोत्साहन देण्यामुळे शाश्वत शेती पद्धतींचा विकास होईल. यामुळे पर्यावरणपूरक शेतीला चालना मिळेल, तसेच पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठीही या योजना महत्त्वाच्या ठरतील.

3. सिंचन आणि जलसंधारण सुविधा सुधारणा:

शेतकऱ्यांना अधिक चांगल्या सिंचन सुविधा पुरवून शेतीला लागणाऱ्या पाण्याच्या व्यवस्थापनात सुधारणा करण्याचे उद्दिष्ट आहे. यामुळे जलसंधारण आणि पाण्याच्या कार्यक्षम वापरास चालना मिळेल.

4. कृषी बाजारपेठ सुधारणा:

कृषी उत्पादकतेला आणि बाजारपेठांमध्ये शेतमालाच्या विक्रीसाठी सुधारित योजना जाहीर करण्यात आल्या आहेत. ई-मंडई, डिजिटल मार्केटिंग, आणि सुविधाजनक वितरण यंत्रणेमुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनांसाठी योग्य भाव मिळवण्यास मदत होईल.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. कृषी क्षेत्रातील सुधारणा आणि धोरणे:

कृषी क्षेत्रातील या नव्या योजनांचा अभ्यास UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. कृषी क्षेत्रातील सुधारणा, कृषी वित्त धोरणे, आणि सेंद्रिय शेती या विषयांवर या योजनांवर आधारित प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

2. शाश्वत विकास:

सेंद्रिय आणि नैसर्गिक शेतीला चालना देण्याच्या उद्देशाने शाश्वत विकासाच्या मुद्द्यांचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. परीक्षांसाठी शाश्वत शेती आणि पर्यावरण संरक्षणाच्या संदर्भात या योजना कशा उपयुक्त आहेत यावर आधारित प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

3. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठा:

कृषी निर्यात, माल प्रक्रियाकरण आणि कृषी बाजारपेठांमध्ये सुधारणा या विषयांचा अभ्यास UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या आर्थिक विकास आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार विषयांशी संबंधित आहे.

निष्कर्ष

केंद्र सरकारने शेतकऱ्यांच्या जीवनमानात सुधारणा करण्यासाठी जाहीर केलेल्या या सात योजनांनी कृषि क्षेत्रातील विकासासाठी नवे मार्ग उघडले आहेत. या योजनांच्या अंमलबजावणीमुळे कृषी उत्पादनक्षमता, शेतीतील नवकल्पनांचा वापर, आणि कृषी अर्थव्यवस्थेत शाश्वत विकास साधता येईल. UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या तयारीसाठी या योजनांचा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो, कारण शेतकरी आणि कृषी क्षेत्रातील धोरणांवर आधारित प्रश्नांची तयारी यामुळे सखोलपणे करता येईल.

3.2 डिजिटल कृषी अभियान: भारतातील शेतीचे डिजिटल युगाकडे वाटचाल

केंद्रीय मंत्रिमंडळाने नुकतेच डिजिटल कृषी अभियान मंजूर केले असून, या अभियानासाठी ₹2,817 कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. या अभियानाचा उद्देश भारतातील कृषी क्षेत्राचे डिजिटलीकरण करून शेतकऱ्यांना तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने अधिक सक्षमता प्राप्त करून देणे आहे.

डिजिटल कृषी अभियानाची उद्दिष्टे

1. कृषीचे डिजिटलीकरण:

या अभियानाचा मुख्य उद्देश म्हणजे शेतीची माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून डिजिटल प्रणालीत आणणे आहे. यासाठी क्लाऊड तंत्रज्ञान, डेटा ॲनालिटिक्स, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), आणि ड्रोन तंत्रज्ञान वापरले जाईल, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना जलद आणि अचूक माहिती उपलब्ध होईल.

2. शेतीतील स्मार्ट तंत्रज्ञानाचा वापर:

शेतकऱ्यांना स्मार्ट तंत्रज्ञानावर आधारित शेतीची माहिती मिळावी यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्म तयार करण्यात येतील. पीक पद्धती, मौसम पूर्वानुमान, आणि पाणी व खतांचा योग्य वापर याबाबत माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचवली जाईल.

3. एकात्मिक कृषी डेटाबेस:

शेतकऱ्यांचे संपूर्ण डेटा एकत्र करून एक एकात्मिक कृषी डेटाबेस तयार केला जाईल. या डेटाबेसमध्ये शेतकऱ्यांची जमीन माहिती, पीक प्रकार, पिकांच्या उत्पन्नाची माहिती, आणि शासकीय योजनांचा लाभ यांचा समावेश असेल.

4. शेतकऱ्यांसाठी अचूक सल्ला:

डिजिटल ॲप्स आणि ऑनलाईन तंत्रज्ञान सल्लागार यांच्यामार्फत शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकांवर आधारित तंत्रशुद्ध सल्ला देण्यात येईल. यामुळे शेतकऱ्यांना योग्य कीटकनाशकांचे वापर, पीक पद्धतींचे नियोजन, आणि मौसमावर आधारित योग्य निर्णय घेता येईल.

5. डिजिटल वित्तीय समावेश:

शेतकऱ्यांना डिजिटल कर्जसुविधा, विमा सेवा, आणि सरकारी अनुदानाचे डिजिटल वितरण या योजनांतर्गत मिळेल. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे शेतकऱ्यांना कर्ज प्रक्रिया आणि अनुदान वितरण प्रक्रिया जलद आणि पारदर्शक पद्धतीने करता येईल.

योजनांचे फायदे

1. उत्पादनक्षमता वाढ:

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने शेतकऱ्यांना अचूक माहिती मिळाल्यामुळे त्यांच्या उत्पादनक्षमतेत वाढ होईल. योग्य वेळी योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता वाढेल, ज्यामुळे उत्पन्नात सुधारणा होईल.

2. खर्च कमी करणे:

स्मार्ट तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने शेतकऱ्यांना खर्च कमी करण्याचे मार्ग सापडतील. खतांचा योग्य वापर, पाण्याचे व्यवस्थापन, आणि पीक संरक्षण यामुळे उत्पादन खर्चात घट येईल.

3. तंत्रशुद्ध शेतीला चालना:

डिजिटल अभियानामुळे शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञानाची माहिती मिळेल आणि त्यांचा तंत्रशुद्ध शेतीच्या दिशेने प्रवास सुरू होईल.

4. सर्वसमावेशक विकास:

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे लहान आणि गरीब शेतकऱ्यांनाही शेतीशी संबंधित आवश्यक माहिती आणि वित्तीय सेवांचा लाभ घेता येईल. यामुळे ग्रामीण भागात शेतकऱ्यांचे सशक्तीकरण होईल.

5. शेती आणि बाजारपेठेचा संयोग:

डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे शेतकऱ्यांना कृषी बाजारपेठांशी थेट संपर्क साधता येईल. ई-मंडई आणि डिजिटल मार्केटिंग प्लॅटफॉर्म यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकांचा योग्य भाव मिळवणे सोपे होईल.

ऐतिहासिक संदर्भ

डिजिटल शेतीच्या विकासासाठी केंद्र सरकारने मागील काही वर्षांत महत्त्वपूर्ण पावले उचलली आहेत. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN), पीकविमा योजना यांसारख्या योजनांमध्ये आधीपासूनच डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येत आहे. तसेच, शेतकऱ्यांना आर्थिक समावेशन देण्यासाठी डायरेक्ट बेनिफिट ट्रान्सफर (DBT) सुद्धा डिजिटल माध्यमातून करण्यात येत आहे.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. कृषी क्षेत्रातील सुधारणा:

UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या कृषी क्षेत्रातील सुधारणा आणि विकास विषयांसाठी डिजिटल कृषी अभियानाचे महत्त्व समजून घेणे आवश्यक आहे. शेतीचे डिजिटलीकरण कसे करण्यात आले आहे, यावर आधारित प्रश्नांची तयारी करणे गरजेचे आहे.

2. कृषी तंत्रज्ञान आणि शाश्वत विकास:

शाश्वत विकास आणि कृषी तंत्रज्ञानाच्या सुधारणा या विषयांचा अभ्यास परीक्षांच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा आहे. शेतीच्या उत्पादनक्षमतेत डिजिटल तंत्रज्ञानाने कसा बदल घडवला आहे याबद्दलचे मुद्दे परीक्षांसाठी उपयुक्त आहेत.

3. सरकारी योजना आणि धोरणे:

शेतकऱ्यांसाठी जाहीर करण्यात आलेल्या सरकारी योजना आणि तंत्रशुद्ध धोरणांचा अभ्यास UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये अत्यंत महत्त्वाचा आहे. डिजिटल क्रांतीमुळे शेतीमध्ये आलेल्या सुधारणा यावर आधारित प्रश्न परीक्षेत विचारले जाऊ शकतात.

निष्कर्ष

डिजिटल कृषी अभियानाने भारतातील शेती क्षेत्रात नवे युग सुरू केले आहे. डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे शेतकऱ्यांना उत्पादन वाढवणे, खर्च कमी करणे, आणि स्मार्ट तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून शेतीचे व्यवस्थापन करणे शक्य होईल. UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी या अभियानाचे अध्ययन महत्त्वाचे आहे कारण हे अभियान कृषी क्षेत्रातील तंत्रज्ञानाच्या वाढीसाठी आणि शेतकऱ्यांच्या सक्षमीकरणासाठी नवे पर्व उघडणार आहे.

3.3 भारताचा पशुधन क्षेत्र: शाश्वत आरोग्य आणि उत्पादन योजनेद्वारे शेतीला नवी दिशा

केंद्रीय मंत्रिमंडळाने नुकतेच **शाश्वत पशुधन आरोग्य आणि उत्पादन योजना** मंजूर केली असून, या योजनेसाठी ₹1,702 कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. या योजनेचा उद्देश पशुधन आरोग्य सुधारणा आणि उत्पादन वाढवून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे आहे. ही योजना शेतकऱ्यांसाठी पशुधन आणि दुग्धव्यवसायातून अधिक उत्पन्न मिळवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे.

पशुधन क्षेत्राचे महत्त्व

1. शेतीतील पूरक क्षेत्र:

भारताच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत पशुधन क्षेत्र अत्यंत महत्त्वाचे आहे. शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणून पशुपालनाकडे पाहिले जाते. **2022 च्या राष्ट्रीय पशुधन गणनेनुसार**, भारतात सुमारे 535.78 दशलक्ष पशुधन आहे, ज्यामध्ये गायी, म्हशी, बकऱ्या, मेंढ्या, आणि कोंबड्या यांचा समावेश होतो.

2. ग्रामीण उत्पन्नाचा स्रोत:

भारताच्या ग्रामीण भागात पशुधन हा उत्पन्नाचा मुख्य स्रोत आहे. ग्रामीण भागातील सुमारे **70% कुटुंबे थेट किंवा अप्रत्यक्षपणे पशुधनावर अवलंबून आहेत**. विशेषतः दुग्धव्यवसाय आणि पशुधनाचे उत्पादन ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत करते.

3. पोषण आणि दूध उत्पादन:

दूध उत्पादनात भारताचा जागतिक स्तरावर प्रथम क्रमांक आहे. भारतातील दुग्ध उद्योग ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत एक महत्त्वाचा घटक आहे. भारताने 2021-22 मध्ये सुमारे 210 दशलक्ष टन दूध उत्पादन केले, जे ग्रामीण भागातील रोजगार निर्मितीमध्ये मोलाची भूमिका बजावते.

शाश्वत पशुधन आरोग्य आणि उत्पादन योजना

1. पशुधनाचे आरोग्य सुधारणा:

या योजनेअंतर्गत पशुधनाचे आरोग्य सुधारण्यासाठी विविध उपाययोजना केल्या जातील. पशुधनाच्या आजारांचे नियंत्रण, लसीकरण मोहीम, आणि आरोग्य तपासणी शिबिरांचे आयोजन करण्यात येईल, ज्यामुळे पशुधनाचे आरोग्य सुधारेल आणि त्यांच्या उत्पादनक्षमतेत वाढ होईल.

2. उत्पादन वाढवणे:

या योजनेचा उद्देश पशुधन उत्पादन क्षमता वाढवून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे आहे. विशेषतः दुग्धव्यवसाय, मांस उत्पादन, आणि पशूजन्य उत्पादने यांचा उत्पादनक्षम वापर कसा करता येईल याकडे लक्ष दिले जाईल.

3. जैविक खतांचे उत्पादन:

पशुधनाचे उत्पादन वाढवण्याबरोबरच, या योजनेद्वारे जैविक खतांच्या उत्पादनाला प्रोत्साहन दिले जाईल. शेतकऱ्यांना जैविक पद्धतीने शेती करण्यासाठी पशुधनाच्या मलाचा वापर करण्यात मदत होईल.

4. दुग्धव्यवसायाचे आधुनिकीकरण:

दुग्धव्यवसायाच्या आधुनिकीकरणासाठी शेतकऱ्यांना तंत्रज्ञान आणि यंत्रसामग्री पुरवली जाईल. दूध प्रक्रिया यंत्रे, कूलिंग युनिट्स, आणि पॅकेजिंग प्रणाली यांचा वापर करून दुग्ध उत्पादन वाढवले जाईल.

योजनांचे फायदे

1. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढ:

पशुधन आणि दुग्धव्यवसायातील उत्पादन वाढवून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे उद्दिष्ट या योजनेत आहे. पशुधनाच्या उत्पादनक्षमतेत वाढ झाल्यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनांसाठी चांगला भाव मिळेल.

2. आजार नियंत्रण:

लसीकरण आणि आरोग्य चाचण्यांमुळे पशुधनातील आजारांचे प्रमाण कमी होईल. यामुळे पशुधनाचे आरोग्य सुधारेल आणि उत्पादन दर वाढेल.

3. रोजगार निर्मिती:

पशुधन क्षेत्रात सुधारणा आणि उत्पादन वाढ झाल्यामुळे ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण होतील. दुग्धव्यवसाय, मांस उत्पादन, आणि पशूजन्य उत्पादने यासाठी श्रमाची मागणी वाढेल.

4. शाश्वत शेतीचा विस्तार:

जैविक खतांच्या वापरामुळे शाश्वत शेतीचे प्रमाण वाढेल. शेतकरी पशुधनाचे मल जैविक खत म्हणून वापरून त्यांच्या शेतीत नैसर्गिक पद्धतीचा अवलंब करू शकतात.

ऐतिहासिक संदर्भ

भारताच्या पशुधन क्षेत्राच्या सुधारण्यासाठी 1950 पासून विविध योजना आणल्या गेल्या आहेत. **राष्ट्रीय दुग्ध विकास बोर्ड (NDDB)** च्या माध्यमातून दुग्धव्यवसाय आणि पशुपालन क्षेत्रात मोठे परिवर्तन घडले. ऑपरेशन फ्लड हे कार्यक्रम दुग्ध व्यवसाय क्षेत्राला चालना देणारे ठरले. त्यानंतर, राष्ट्रीय पशुधन मिशन, पशुधन आरोग्य आणि उत्पादकता योजना, आणि राष्ट्रीय गोकुळ मिशन यांसारख्या योजनांमुळे पशुधन क्षेत्राच्या उत्पादनक्षमतेत मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाली.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. कृषी आणि पशुधन सुधारणा:

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी कृषी आणि पशुधन सुधारणा या विषयावर आधारित प्रश्न विचारले जातात. पशुधन क्षेत्राच्या विकासासाठी कोणत्या उपाययोजना केल्या जात आहेत हे अभ्यासणे महत्त्वाचे आहे.

2. सरकारी योजना आणि धोरणे:

शाश्वत पशुधन आरोग्य आणि उत्पादन योजनेसारख्या सरकारी योजनांचा अभ्यास परीक्षा तयारीसाठी महत्त्वाचा आहे. अशा योजनांचे उद्दिष्ट, फायदे, आणि त्याचा शेतकऱ्यांच्या जीवनावर होणारा परिणाम याबद्दल माहिती असणे आवश्यक आहे.

3. ग्रामीण विकास आणि शाश्वत विकास:

शाश्वत शेती आणि ग्रामीण विकास यावर आधारित प्रश्न परीक्षेत महत्त्वाचे ठरतात. जैविक खतांचा वापर, दुग्धव्यवसायाचे आधुनिकीकरण, आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास यावर आधारित मुद्दे तयारीसाठी महत्त्वाचे आहेत.

निष्कर्ष

शाश्वत पशुधन आरोग्य आणि उत्पादन योजना भारताच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला नवे रूप देणार आहे. या योजनेमुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल, पशुधनाचे आरोग्य सुधारेल, आणि ग्रामीण भागातील रोजगाराच्या संधी वाढतील. UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या दृष्टिकोनातून अशा योजनांचे अध्ययन अत्यंत उपयुक्त ठरू शकते, कारण ग्रामीण विकास आणि कृषी क्षेत्रातील सुधारणा या विषयांचा अभ्यास परीक्षांमध्ये महत्त्वाचा आहे.

3.4 भारताचे फलोत्पादन क्षेत्र: शाश्वत विकासाच्या दिशेने नवीन योजना

केंद्रीय मंत्रिमंडळाने फलोत्पादन क्षेत्राच्या शाश्वत विकासासाठी नवीन योजना मंजूर केली असून, योजनेची एकूण तरतूद ₹1,129.30 कोटी आहे. या योजनेचा उद्देश फलोत्पादन क्षेत्राचा विकास आणि विस्तार करून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे आणि अन्नसुरक्षेसाठी योगदान देणे आहे.

भारतातील फलोत्पादन क्षेत्राचे महत्त्व

1. कृषीचे पूरक क्षेत्र:

फलोत्पादन हे कृषीचे एक महत्त्वाचे पूरक क्षेत्र आहे. फळे, भाज्या, फुले, मसाले, तोडण्या न येणाऱ्या बियाणे, आणि औषधी वनस्पती यांचा उत्पादनक्षम वापर या क्षेत्रात केला जातो.

2. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न:

भारतातील शेतकऱ्यांसाठी फलोत्पादन एक महत्त्वाचे उत्पन्नाचे साधन आहे. 2021-22 मध्ये, भारताने 341.63 दशलक्ष टन फलोत्पादन उत्पादन केले, ज्यामध्ये फळे आणि भाज्यांचे सर्वाधिक योगदान आहे.

3. अन्नसुरक्षा आणि पोषण:

फलोत्पादन क्षेत्र अन्नसुरक्षेसाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. फळे आणि भाज्या पोषणमूल्ये प्रदान करतात, जे सामान्य आहाराचा एक महत्त्वाचा घटक आहेत. यामुळे देशातील लोकांच्या पोषणाची गरज पूर्ण करण्यास मदत होते.

4. निर्यात क्षमता:

भारतीय फलोत्पादन उत्पादनांची जागतिक बाजारपेठेत मोठी मागणी आहे. फळे आणि भाज्यांच्या निर्यातीद्वारे देशाच्या आर्थिक विकासात मोठे योगदान दिले जाते.

शाश्वत विकासासाठी फलोत्पादन योजना

1. फळे आणि भाज्यांची उत्पादकता वाढवणे:

या योजनेचा मुख्य उद्देश फळे, भाज्या, आणि इतर फलोत्पादन उत्पादकतेत वाढ करणे आहे. नवीन तंत्रज्ञान, तंत्रशिक्षण, आणि बाजारपेठेपर्यंत सहज प्रवेश देऊन उत्पादन क्षमता सुधारली जाईल.

2. सिंचन आणि साठवणूक व्यवस्था:

सिंचनाच्या सोयीसाठी विविध योजना लागू केल्या जातील. त्याचबरोबर, शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनांसाठी शीतगृह आणि साठवणूक सुविधांचा लाभ मिळेल, ज्यामुळे नुकसान कमी होईल आणि गुणवत्तेत वाढ होईल.

3. शाश्वत तंत्रज्ञानाचा वापर:

शेतकऱ्यांना जैविक पद्धती आणि शाश्वत तंत्रज्ञानाच्या वापरासाठी प्रोत्साहित केले जाईल. जैविक खतांचा वापर करून उत्पादन वाढवणे, पर्यावरणपूरक पद्धतींचा अवलंब करणे हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

4. बाजारपेठेतील प्रवेश आणि मूल्यवर्धन:

फलोत्पादन उत्पादने थेट बाजारात पोहोचवण्यासाठी विविध मूल्यवर्धन प्रकल्प आणि प्रक्रिया उद्योगांना चालना दिली जाईल. यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवता येईल आणि त्यांचे उत्पादन बाजारात चांगल्या दराने विकले जाईल.

योजनांचे फायदे

1. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे:

उत्पादन क्षमता वाढवून आणि बाजारपेठेत प्रवेश मिळवून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवले जाईल. विशेषतः लहान आणि मध्यम शेतकऱ्यांसाठी ही योजना अत्यंत फायदेशीर ठरणार आहे.

2. उत्पादनाचे नुकसान कमी करणे:

शीतगृह आणि साठवणूक सुविधांच्या मदतीने फलोत्पादन उत्पादनांचे नुकसान कमी होईल, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या मेहनतीचे योग्य मूल्य मिळू शकेल.

3. सिंचनाच्या सुविधांचा वापर:

फळे आणि भाज्यांची उत्पादकता वाढवण्यासाठी सुधारित सिंचनाच्या सुविधांचा वापर केला जाईल, ज्यामुळे उत्पादने जास्त प्रमाणात आणि गुणवत्तायुक्त असतील.

4. निर्यातीची क्षमता वाढवणे:

फळे आणि भाज्यांची गुणवत्तेत सुधारणा केल्यामुळे जागतिक बाजारपेठेत भारतीय फलोत्पादन उत्पादनांची निर्यात क्षमता वाढेल.

ऐतिहासिक संदर्भ

भारताच्या फलोत्पादन क्षेत्राच्या विकासासाठी विविध योजना आणल्या गेल्या आहेत. 2005 मध्ये राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान सुरू करण्यात आले होते, ज्यामुळे फळे, भाज्या, आणि इतर फलोत्पादन उत्पादनांच्या वाढीला गती मिळाली. ऑपरेशन ग्रीन्स योजनेद्वारे टोमॅटो, कांदा, आणि बटाट्यांच्या उत्पादनाची स्थिरता आणण्यात आली. तसेच, राष्ट्रीय शाश्वत कृषी अभियान योजनेद्वारे फलोत्पादनातील शाश्वत विकासावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. शेती आणि कृषी विकास:

UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये कृषी आणि फलोत्पादन क्षेत्रावर आधारित प्रश्न विचारले जातात. शाश्वत विकास योजनांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

2. सरकारी योजना आणि धोरणे:

फलोत्पादन क्षेत्राच्या शाश्वत विकासासाठी मंजूर केलेल्या योजनांचे उद्दिष्ट, फायदे, आणि त्याचा शेतकऱ्यांच्या जीवनावर होणारा परिणाम या संदर्भात माहिती असणे आवश्यक आहे.

3. ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत शेती:

ग्रामीण भागातील शाश्वत शेती आणि कृषी उत्पादनांचा अभ्यास UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा ठरतो.

निष्कर्ष

फलोत्पादन क्षेत्राच्या शाश्वत विकासासाठी मंजूर केलेली योजना शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवून त्यांचे जीवनमान उंचावेल. सिंचनाच्या सोयी, साठवणूक क्षमता, आणि शाश्वत तंत्रज्ञानाचा वापर यामुळे भारताच्या कृषी क्षेत्राला नवी दिशा मिळेल. UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या तयारीसाठी अशा योजनांचा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा आहे, कारण कृषी क्षेत्रातील सुधारणा हा परीक्षांसाठी महत्त्वाचा विषय आहे.

3.5 राष्ट्रीय कीड सर्वेक्षण प्रणाली (NPSS): शेतकऱ्यांच्या संरक्षणासाठी नवीन तंत्रज्ञान

केंद्रीय कृषी मंत्रालयाने **राष्ट्रीय कीड सर्वेक्षण प्रणाली (NPSS)** नावाचा **कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आधारित** व्यासपीठ सुरू केले आहे. या योजनेचा उद्देश शेतकऱ्यांना कृषी शास्त्रज्ञांशी थेट संपर्क साधण्यास आणि त्यांच्या शेतातील किडींच्या नियंत्रणासाठी तज्ज्ञांचा सल्ला घेण्यास मदत करणे आहे. NPSS हे पिकांचे कीड व्यवस्थापन आणि पिकांची उत्पादकता सुधारण्यासाठी शेतकऱ्यांसाठी एक महत्त्वाचे साधन ठरणार आहे.

भारतातील कीड व्यवस्थापनाचे महत्त्व

1. पिकांचे संरक्षण:

भारतामध्ये विविध प्रकारच्या किडींमुळे दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात पिकांचे नुकसान होते. या किडींच्या नियंत्रणासाठी योग्य तंत्र आणि उपाययोजनांची अंमलबजावणी अत्यंत महत्त्वाची आहे. NPSS सारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर शेतकऱ्यांना पिकांचे संरक्षण करण्यात मदत करेल.

2. कृषी उत्पादनात वाढ:

किडींचा प्रभावी सामना केल्यामुळे पिकांची उत्पादकता आणि गुणवत्ता सुधारली जाईल. यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होईल आणि अन्नसुरक्षेत योगदान मिळेल.

3. जैविक कीडनाशकांचा वापर:

NPSS व्यासपीठाद्वारे शेतकऱ्यांना जैविक कीडनाशकांचा वापर करण्यास प्रोत्साहन दिले जाईल, ज्यामुळे पर्यावरणाला हानी न होता किडींचा प्रभावी सामना करता येईल.

राष्ट्रीय कीड सर्वेक्षण प्रणाली (NPSS) च्या मुख्य वैशिष्ट्ये

1. AI-आधारित तंत्रज्ञान:

या प्लॅटफॉर्ममध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर केला जात आहे, ज्यामुळे कीड व्यवस्थापनाचे अचूक विश्लेषण केले जाईल. यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतात कोणती किड आहे, ती कशामुळे निर्माण झाली, आणि तिच्यावर कोणते उपाय उपयुक्त ठरतील, याची माहिती मिळेल.

2. तत्काळ मार्गदर्शन:

NPSS व्यासपीठाद्वारे शेतकऱ्यांना कृषी तज्ज्ञांशी त्वरित संपर्क साधण्याची सुविधा उपलब्ध आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना कीड नियंत्रणासाठी योग्य सल्ला मिळेल, ज्यामुळे किडींचे नुकसान कमी होईल.

3. माहिती संकलन आणि विश्लेषण:

NPSS प्रणाली पिकांवर होणाऱ्या किडींच्या हल्ल्यांबद्दल डेटा संकलन करेल आणि त्यावर आधारित विश्लेषण करेल. यामुळे भविष्याच्या किड नियंत्रणासाठी ठोस उपाययोजना करता येतील.

4. रिअल-टाइम कीड ट्रॅकिंग:

या व्यासपीठाद्वारे शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतात कीड आढळल्यास रिअल-टाइम अपडेट्स मिळतील. यामुळे योग्य वेळी उपाययोजना करून पिकांचे नुकसान टाळता येईल.

शेतकऱ्यांना होणारे फायदे

1. कृषी उत्पादन सुधारणा:

NPSS व्यासपीठाद्वारे शेतकऱ्यांना योग्य मार्गदर्शन मिळाल्यामुळे पिकांवरील किडींचा त्वरित सामना करता येईल, ज्यामुळे कृषी उत्पादनात गुणवत्तेची सुधारणा होईल.

2. शेतीत नावीन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाचा वापर:

कृत्रिम बुद्धिमत्तेवर आधारित NPSS प्रणाली शेतकऱ्यांना शेतीत नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यास मदत करेल, ज्यामुळे त्यांचे काम सोपे आणि अधिक प्रभावी होईल.

3. कृषी शास्त्रज्ञ आणि तज्ज्ञांशी संवाद:

NPSS शेतकऱ्यांना कृषी तज्ज्ञांशी थेट संवाद साधण्याची संधी देते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना तात्काळ सल्ला घेऊन त्यांच्या शेतातील समस्यांचे निराकरण करता येईल.

4. जैविक शेतीला प्रोत्साहन:

कीड नियंत्रणासाठी जैविक पद्धतींचा वापर करण्यास प्रोत्साहन दिले जाईल, ज्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाचे पर्यावरणीय परिणाम कमी होतील आणि त्यांना अधिक नफ्याची संधी मिळेल.

ऐतिहासिक संदर्भ

कीड व्यवस्थापनासाठी भारतात पूर्वीपासूनच विविध तंत्रांचा वापर केला जात आहे. हरित क्रांतीच्या काळात आधुनिक तंत्रज्ञान आणि रासायनिक कीडनाशकांचा वापर वाढला. मात्र, जैविक कीडनाशकांचा वापर आणि शाश्वत तंत्रज्ञानाकडे लक्ष वेधण्यासाठी राष्ट्रीय शाश्वत कृषी अभियान अंतर्गत विविध योजना लागू केल्या गेल्या आहेत.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. तंत्रज्ञान आणि कृषी:

UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या दृष्टीने NPSS सारख्या तंत्रज्ञान-आधारित योजनांचा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा आहे. कृषी क्षेत्रातील तंत्रज्ञानाचा वापर, शेतकऱ्यांचे संरक्षण, आणि शाश्वत विकास यावर आधारित प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

2. सरकारी धोरणे आणि योजनेचा अभ्यास:

कृषी मंत्रालयाच्या विविध योजनांचा अभ्यास करणे आणि त्या योजनांचे उद्दिष्ट, फायदे, आणि परिणाम समजणे UPSC आणि MPSC परीक्षेच्या तयारीसाठी महत्त्वाचे आहे.

3. शाश्वत शेती आणि पर्यावरणीय तंत्रज्ञान:

शाश्वत शेती आणि पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानाच्या वापरासंबंधी अभ्यास UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी उपयुक्त ठरतो.

निष्कर्ष

राष्ट्रीय कीड सर्वेक्षण प्रणाली शेतकऱ्यांसाठी एक महत्त्वाचे साधन ठरणार आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या आधारे कीड नियंत्रणासाठी त्वरित उपाययोजना करणारी ही योजना कृषी उत्पादनात वाढ, किडींचे व्यवस्थापन, आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न सुधारणा करण्यास मदत करेल. UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये कृषी तंत्रज्ञानाशी संबंधित योजनेचा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

3.6 नॉन-टॅरिफ उपाय (NTMs): जागतिक व्यापारातील भारताची भूमिका

WTO च्या '**World Tariff Profiles' Report, 2024** नुसार, **भारत हा 2023 मधील दुसऱ्या क्रमांकाचा नॉन-टॅरिफ उपाय (NTMs) वापरणारा देश आहे**. नॉन-टॅरिफ उपाय म्हणजे आयात-निर्यात व्यापारावर लागू होणारे अशा प्रकारचे उपाय जे थेट कर (टॅरिफ) न लावता व्यापार नियंत्रित करतात. हे उपाय विविध कारणांसाठी वापरले जातात, जसे की राष्ट्रीय सुरक्षा, जनतेचे आरोग्य, पर्यावरण संरक्षण, आणि घरेलू उत्पादनाचे संरक्षण.

नॉन-टॅरिफ उपाय म्हणजे काय?

नॉन-टॅरिफ उपाय (NTMs) हे असे व्यवस्थापकीय उपाय आहेत जे कोणत्याही देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरणात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. हे उपाय काही वेळेस आयातीसाठी अडथळे निर्माण करण्यासाठी वापरले जातात, जेणेकरून स्थानिक उत्पादकांचे संरक्षण होऊ शकेल. हे उपाय विविध प्रकारांत येतात:

1. सांस्कृतिक आणि तांत्रिक अडथळे:

NTMs मध्ये आयात केलेल्या उत्पादनांच्या गुणवत्तेवर किंवा त्यांच्या उत्पादन प्रक्रियेवर आधारित तांत्रिक मानके लागू केली जातात.

2. मात्रात्मक प्रतिबंध (Quantitative Restrictions):

या प्रकारात काही विशिष्ट उत्पादनांची आयात मर्यादित प्रमाणात किंवा निषिद्ध केली जाते.

3. आर्थिक उपाय:

काही वेळेस आयात शुल्क वगळता अन्य कर, आर्थिक दंड, किंवा इतर आर्थिक अटी लादल्या जातात, ज्यामुळे परदेशी उत्पादनांची किंमत वाढते.

4. प्रशासकीय प्रक्रिया:

NTMs मध्ये लायसेंसिंग, प्रमाणपत्रे, आणि इतर कागदपत्रांची आवश्यकता असू शकते, ज्यामुळे आयात प्रक्रिया कठीण होते.

भारताचा NTMs वापर

1. राष्ट्रीय सुरक्षा:

भारताने राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीने काही संवेदनशील उत्पादनांवर NTMs लागू केले आहेत. उदाहरणार्थ, काही हायटेक उपकरणे, रसायने, किंवा संरक्षणाशी संबंधित वस्तू.

2. स्थानीय उत्पादकांचे संरक्षण:

भारतातील लहान उद्योगांना संरक्षण देण्यासाठी आयात उत्पादनांवर NTMs लादल्या जातात, ज्यामुळे भारतीय उत्पादकांना स्पर्धात्मक फायदा मिळतो.

3. कृषी क्षेत्र:

भारतीय कृषी उत्पादनांचे संरक्षण करण्यासाठी काही आयातीत धान्य, फळे, आणि इतर कृषी उत्पादनांवर NTMs लागू केले आहेत. यामुळे स्थानिक शेतकऱ्यांना फायदा होतो.

NTMs आणि WTO नियम

1. WTO च्या अंतर्गत व्यापार धोरणे:

WTO च्या नियमांनुसार, सर्व देशांनी समान व्यापार धोरणे अवलंब करणे आवश्यक आहे. मात्र, NTMs ही अशी जागा आहे जिथे देश अप्रत्यक्षरीत्या संरक्षणवादी उपाय अवलंबू शकतात.

2. NTMs च्या कारणास्तव वैधता:

NTMs लागू करताना देशांनी WTO च्या नियमांचे पालन करणे आवश्यक आहे. राष्ट्रीय सुरक्षा, आरोग्य संरक्षण, किंवा पर्यावरणीय मुद्दे यासाठी NTMs वैध ठरू शकतात.

भारताचा जागतिक व्यापारातील वाढता प्रभाव

1. मेक इन इंडिया अभियान:

भारताच्या मेक इन इंडिया अभियानाद्वारे स्थानिक उत्पादनाला चालना देण्यासाठी NTMs चा प्रभावी वापर केला जात आहे. यामुळे भारतीय उत्पादनांना आंतरराष्ट्रीय बाजारात प्रवेश मिळतो आणि देशांतर्गत बाजारपेठेत त्यांना संधी मिळते.

2. कृषी क्षेत्रात संरक्षण:

भारतीय कृषी उत्पादनांचे संरक्षण करण्यासाठी विविध तांत्रिक आणि मात्रात्मक NTMs लादल्या जातात. यामुळे शेतकऱ्यांना किंमत स्थिरता आणि आर्थिक संरक्षण मिळते.

3. नवीन तंत्रज्ञान आणि औद्योगिक क्षेत्र:

भारतीय उद्योगांना संरक्षण देण्यासाठी उच्च तंत्रज्ञान उत्पादने आणि औद्योगिक उपकरणांवर NTMs लादले जातात, ज्यामुळे मूल्यवर्धन आणि नाविन्यपूर्णता वाढते.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. आंतरराष्ट्रीय व्यापार व्यवस्थापन:

UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि आर्थिक धोरण या घटकांमध्ये NTMs ची भूमिका आणि त्याचा जागतिक व्यापारावर होणारा प्रभाव महत्त्वाचा आहे.

2. WTO आणि संरक्षणवादी उपाय:

WTO च्या नियमांशी संबंधित प्रश्न विचारले जाऊ शकतात, विशेषत: NTMs कसे WTO च्या संरचनात्मक मर्यादांमध्ये राहून लागू केले जातात, हे UPSC परीक्षेसाठी महत्त्वाचे आहे.

3. भारताच्या व्यापार धोरणांचा अभ्यास:

भारताच्या मेक इन इंडिया, आत्मनिर्भर भारत, आणि इतर धोरणांशी संबंधित प्रश्न UPSC आणि MPSC परीक्षेत विचारले जाऊ शकतात. त्यामुळे NTMs च्या वापराचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो.

निष्कर्ष

भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरणात NTMs ची भूमिका वाढत चालली आहे. WTO च्या रिपोर्टमध्ये भारताचा दुसऱ्या क्रमांकाचा वापरकर्त्या देश म्हणून झालेला उल्लेख, भारताच्या स्थानिक उद्योग आणि कृषी क्षेत्राला संरक्षण देण्याच्या धोरणाचे प्रतिक आहे. NTMs च्या माध्यमातून भारत जागतिक व्यापारात आपले स्थान मजबूत करत आहे आणि आर्थिक स्थैर्य आणि विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी आवश्यक पावले उचलत आहे. UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये NTMs सारख्या जागतिक व्यापार धोरणांचा सखोल अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा ठरेल.

3.7 युवा रोजगाराच्या जागतिक प्रवृत्ती 2024 अहवाल: युवकांच्या भवितव्याचे स्वरूप

आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेने (ILO) नुकतेच **‘Global Employment Trends (GET) for Youth 2024 Report’** प्रकाशित केले आहे. या अहवालानुसार, जगभरातील युवकांमध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण वाढत आहे आणि त्यासोबतच अनेक युवकांना योग्य रोजगार मिळवण्यासाठी अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. हा अहवाल जागतिक श्रम बाजारात युवकांच्या स्थितीचा आढावा घेतो आणि भविष्यातील आव्हाने व संधी यावर प्रकाश टाकतो.

अहवालाचे मुख्य मुद्दे:

1. युवक बेरोजगारीचे वाढते प्रमाण:

अहवालानुसार, जगभरातील युवक बेरोजगारीचे प्रमाण 12.5% आहे, जे जागतिक बेरोजगारीच्या सरासरीपेक्षा जास्त आहे. विशेषत: विकसनशील देशांमध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण चिंताजनक आहे, जिथे तरुणांना स्थिर आणि दीर्घकालीन रोजगार मिळवण्यासाठी आव्हाने येत आहेत.

2. लैंगिक विषमता:

युवक रोजगाराच्या संदर्भात लैंगिक विषमता अजूनही अस्तित्वात आहे. पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना रोजगार मिळवण्यासाठी अधिक संघर्ष करावा लागत आहे. विशेषत: विकसनशील देशांमध्ये महिला युवकांना रोजगाराच्या संधी कमी मिळतात, ज्यामुळे आर्थिक स्वातंत्र्य प्राप्त करण्यात अडचणी येतात.

3. अनौपचारिक रोजगाराची वाढती समस्या:

अहवालाने असेही स्पष्ट केले आहे की, अनौपचारिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या युवकांची संख्या वाढत आहे. हे युवक अनौपचारिक रोजगारात अडकलेले आहेत, जिथे त्यांना कोणतेही सुरक्षितता उपाय किंवा सामाजिक संरक्षण मिळत नाही. त्यामुळे त्यांना आर्थिक अस्थिरतेचा सामना करावा लागतो.

4. कौशल्य आणि शिक्षणातील असमतोल:

युवकांमध्ये कौशल्य आणि शिक्षणाच्या गुणवत्तेचा अभाव हे बेरोजगारीचे एक महत्त्वाचे कारण आहे. अनेक युवकांना वर्तमान आणि भविष्यातील नोकरीच्या बाजारात आवश्यक असलेली कौशल्ये शिकवली जात नाहीत, ज्यामुळे त्यांची रोजगार क्षमता कमी होते.

भविष्यातील आव्हाने आणि संधी

1. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स आणि ऑटोमेशन:

अहवालानुसार, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI) आणि ऑटोमेशन यांचा जागतिक रोजगारावर गंभीर परिणाम होण्याची शक्यता आहे. अनेक पारंपारिक नोकऱ्या लुप्त होऊ शकतात, तर नव्या तंत्रज्ञानावर आधारित नोकऱ्या निर्माण होतील. त्यामुळे युवकांना डिजिटल कौशल्ये प्राप्त करण्याची गरज आहे.

2. ग्रीन जॉब्स:

ग्लोबल वार्मिंग आणि पर्यावरणीय समस्या यांमुळे जागतिक स्तरावर ग्रीन जॉब्स ची मागणी वाढणार आहे. शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांनुसार (SDGs) युवकांना नव्या प्रकारच्या पर्यावरणपूरक नोकऱ्यांसाठी प्रशिक्षित करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

3. कौशल्य विकास आणि शिक्षणात गुंतवणूक:

अहवालानुसार, देशांनी युवकांमध्ये कौशल्य विकास आणि शिक्षणात गुंतवणूक वाढविणे अत्यंत आवश्यक आहे. विशेषत: नव्या तंत्रज्ञान आणि उद्योगांच्या गरजांनुसार युवकांना अद्ययावत कौशल्ये मिळणे आवश्यक आहे.

भारतासाठी विशेष बाबी

1. भारताचा युवकांचा मोठा समूह:

भारत हा जगातील सर्वाधिक तरुण लोकसंख्या असलेला देश आहे. भारताच्या युवकांमध्ये बेरोजगारीची समस्या मोठ्या प्रमाणावर आहे. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालयाच्या (NSSO) अहवालानुसार, भारतातील युवकांमध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण वाढत आहे.

2. कौशल्य भारत अभियान (Skill India Mission):

भारत सरकारने कौशल्य विकासासाठी कौशल्य भारत अभियान सुरु केले आहे, ज्याद्वारे युवकांना विविध कौशल्यांत प्रशिक्षित केले जाते. मेक इन इंडिया, स्टार्टअप इंडिया, आणि आत्मनिर्भर भारत या योजनांद्वारे युवकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत.

3. शेती आणि औद्योगिक क्षेत्रातील रोजगार:

भारतातील युवकांसाठी शेती आणि औद्योगिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी आहेत. यासाठी युवकांना नव्या तंत्रज्ञानाच्या वापरासाठी तयार करणे आवश्यक आहे, विशेषत: डिजिटल कौशल्य आणि ग्रीन तंत्रज्ञान यांमध्ये कौशल्य विकसित करणे गरजेचे आहे.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. आर्थिक आणि सामाजिक विकासातील भूमिका:

युवक बेरोजगारी आणि रोजगाराच्या संधी या विषयांवर UPSC आणि MPSC च्या आर्थिक आणि सामाजिक विकास या विषयांमध्ये प्रश्न विचारले जातात. युवकांमधील बेरोजगारीची समस्या आणि तिचे परिणाम हे परीक्षेच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे आहेत.

2. कौशल्य विकास योजनांचा अभ्यास:

भारत सरकारच्या विविध कौशल्य विकास योजनांचा अभ्यास UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी उपयुक्त ठरतो. Skill India Mission, Startup India, आणि इतर रोजगार निर्मिती योजनांचे सखोल विश्लेषण गरजेचे आहे.

3. सतत बदलणाऱ्या रोजगार क्षेत्राचा अभ्यास:

तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि बदलत्या जागतिक व्यापार वातावरणामुळे रोजगार क्षेत्रात मोठे बदल होत आहेत. यासाठी ग्रीन जॉब्स, डिजिटल जॉब्स, आणि शाश्वत विकास नोकऱ्या यांसारख्या विषयांचा अभ्यास परीक्षेच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे.

निष्कर्ष

Global Employment Trends for Youth 2024 Report हा जागतिक रोजगार परिस्थितीचा विस्तृत आढावा घेणारा अहवाल आहे. युवकांमधील बेरोजगारीची वाढती समस्या आणि कौशल्यातील असमतोल हा जागतिक स्तरावरील आव्हान आहे. भारतासारख्या देशांसाठी युवकांच्या रोजगाराच्या संधी वाढविण्यासाठी कौशल्य विकास, शिक्षण, आणि नवीन तंत्रज्ञानात गुंतवणूक करणे अत्यंत आवश्यक आहे. UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये या विषयांचे महत्त्व लक्षात घेऊन त्यांचा सखोल अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

3.8 ओपन मार्केट सेल योजना (OMSS) (डोमेस्टिक): राज्यांना धान्य खरेदीसाठी नवा मार्ग

1 ऑगस्ट 2024 पासून राज्यांना ई-लिलावात सहभागी न होता, **भारतीय खाद्य महामंडळाकडून (FCI)** ओपन मार्केट सेल योजना (OMSS) अंतर्गत तांदूळ खरेदी करण्याची मुभा देण्यात आली आहे. याचा उद्देश धान्याच्या स्थिर दरांचे नियमन आणि गरजू राज्यांना धान्याचा पुरवठा सुलभ करणे आहे.

ओपन मार्केट सेल योजना (OMSS) म्हणजे काय?

ओपन मार्केट सेल योजना (OMSS) ही केंद्र सरकारची एक योजना आहे, ज्याद्वारे भारतीय खाद्य महामंडळ (FCI) बाजारात अतिरिक्त अन्नधान्य विक्री करते. या योजनेचे उद्दिष्ट म्हणजे अन्नधान्याच्या किमतींवर नियंत्रण ठेवणे आणि बाजारात त्याचा पुरवठा सुधारणे.

योजना अंतर्गत करण्यात आलेले बदल

1. ई-लिलावाशिवाय खरेदीची मुभा:

आता राज्ये OMSS अंतर्गत ई-लिलावाशिवाय FCI कडून धान्य खरेदी करू शकतात. या निर्णयामुळे राज्यांना अधिक लवचिकता मिळेल आणि त्यांना आवश्यक धान्याचा त्वरित पुरवठा मिळू शकेल.

2. धान्याच्या किमतींवर नियंत्रण:

या योजनेच्या माध्यमातून बाजारात अतिरिक्त धान्याची उपलब्धता वाढवता येईल, ज्यामुळे तांदळाच्या किमती नियंत्रित राहतील. त्याचबरोबर गरजेनुसार धान्याची विक्री करण्याची क्षमता राज्य सरकारांना मिळेल.

3. तांदळाच्या विक्रीचे धोरण:

FCI तांदळाच्या विक्रीसाठी एक धोरणात्मक दृष्टिकोन अवलंबत आहे, ज्यामध्ये धान्याच्या किमती आणि पुरवठ्याच्या आधारे राज्यांना धान्य विकले जाते.

राज्यांसाठी योजना कशी उपयुक्त आहे?

1. पुरवठा सुलभता:

ई-लिलावाची अट रद्द केल्याने राज्यांना तांदूळ खरेदीची प्रक्रिया सुलभ आणि जलद होईल. विशेषत: ज्या राज्यांना तात्काळ धान्याची गरज असते, त्यांना या निर्णयाचा फायदा होईल.

2. आर्थिक भार कमी:

योजना अंतर्गत, राज्यांना तांदूळ खरेदीसाठी जास्त खर्च करावा लागणार नाही, ज्यामुळे त्यांच्या आर्थिक भारात घट होईल. गरजेनुसार आणि बाजारातल्या स्थितीनुसार धान्याच्या दरांत स्थिरता आणणे शक्य होईल.

3. संकटाच्या वेळी मदत:

आपत्कालीन परिस्थिती किंवा अडचणीच्या काळात राज्यांना OMSS अंतर्गत धान्य उपलब्ध करून दिल्यास राज्यातील अन्न सुरक्षा सुनिश्चित करता येईल.

योजना कशी कार्य करते?

ओपन मार्केट सेल योजना (OMSS) अंतर्गत FCI बाजारात धान्य विकते. या योजनेत दोन मुख्य प्रकार आहेत:

1. घाऊक विक्री:

FCI धान्याच्या मोठ्या साठ्यांचा विक्रीसाठी ई-लिलावाद्वारे घाऊक विक्री करते, ज्याद्वारे व्यापारी आणि इतर युनिट्स धान्य खरेदी करू शकतात.

2. सरकारी विक्री:

राज्य सरकारांना योजनेतून थेट विक्री करण्याची मुभा दिली आहे. ही विक्री गरजेनुसार केली जाते, ज्यामुळे **सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS)** अंतर्गत धान्याचा पुरवठा करण्यात मदत होते.

अन्न सुरक्षा आणि बाजार नियमन

1. अन्न सुरक्षा सुधारणे:

OMSS च्या माध्यमातून, राज्यांना त्यांच्या अन्न सुरक्षा कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी धान्याचा पुरवठा करण्यास मदत होईल. हे विशेषत: गरीब आणि दुर्बल घटकांना पोषण देण्यासाठी महत्त्वाचे ठरेल.

2. मूल्य नियंत्रण:

OMSS अंतर्गत धान्याचा पुरवठा बाजारातील अन्नधान्याच्या किमतींना नियंत्रणात ठेवण्यात मदत करतो. यामुळे महागाईचा प्रभाव कमी होऊन गरिबांना धान्य उपलब्धतेत अडचणी येणार नाहीत.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. अर्थव्यवस्था आणि कृषी:

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील अन्नधान्य वितरण व्यवस्था, FCI चे कार्य, आणि OMSS सारख्या योजनांबाबतचे ज्ञान परीक्षेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे.

2. अन्न सुरक्षा आणि सार्वजनिक वितरण प्रणाली:

OMSS सारख्या योजनांचा अभ्यास अन्न सुरक्षा आणि सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या संदर्भात उपयुक्त ठरेल. विशेषत: निबंध लेखन आणि सामान्य अध्ययनातील प्रश्नांमध्ये याचा वापर होऊ शकतो.

3. अर्थसंकल्प आणि धोरणात्मक बदल:

केंद्र सरकारच्या अर्थसंकल्पात करण्यात आलेले धोरणात्मक बदल आणि योजनांच्या अंमलबजावणीवर आधारित प्रश्न परीक्षेत येऊ शकतात.

निष्कर्ष

ओपन मार्केट सेल योजना (OMSS) अंतर्गत राज्यांना तांदूळ खरेदीची सुलभता मिळाल्यामुळे अन्न सुरक्षा, मूल्य नियंत्रण, आणि राज्यांच्या आर्थिक भारात घट होईल. हा निर्णय राज्यांच्या सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी आणि कृषी उत्पादनाच्या स्थिरतेसाठी महत्त्वपूर्ण ठरेल. UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी OMSS संबंधित ज्ञान महत्त्वाचे ठरेल.

3.9 ओडिशातील 24/7 'Grain ATM' (अन्नपूर्ति) लॉन्च: अन्न सुरक्षेत नवा अध्याय

वर्ल्ड फूड प्रोग्राम (WFP) आणि ओडिशा सरकार यांनी भुवनेश्वरमध्ये संयुक्तपणे भारतातील पहिले 24/7 'Grain ATM' म्हणजेच **'अन्नपूर्ति'** लॉन्च केले आहे. या उपक्रमाचे उद्दिष्ट म्हणजे **राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायद्याच्या (NFSA)** अंतर्गत लाभार्थ्यांना 24 तास अन्नधान्याचा पुरवठा सुलभ करणे.

'Grain ATM' (अन्नपूर्ति) म्हणजे काय?

'Grain ATM' हे एक अत्याधुनिक स्वयंचलित मशीन आहे, जे लाभार्थ्यांना आधार कार्ड किंवा राशन कार्ड वापरून अन्नधान्य खरेदी करण्याची सुविधा देते. 'अन्नपूर्ति' नावाच्या या यंत्रामुळे लाभार्थ्यांना त्यांचा हक्काचा तांदूळ, गहू आणि इतर अन्नधान्य कोणत्याही वेळेस मिळू शकेल.

योजना कशी कार्य करते?

1. स्वयंचलित वितरण प्रणाली:

लाभार्थ्यांना ग्रेन एटीएमच्या मदतीने त्यांच्या राशन कार्डचा वापर करून अन्नधान्य मिळवता येईल. हे मशीन बारकोड किंवा QR कोड स्कॅन करून आवश्यक तांदूळ किंवा गहू वितरीत करते.

2. 24/7 उपलब्धता:

लाभार्थ्यांना 24 तास कोणत्याही वेळी अन्नधान्य मिळवण्याची सुविधा दिली आहे. यामुळे लाभार्थ्यांना लांबच लांब रांगा लावण्याची गरज नाही, तसेच त्यांना हव्या त्या वेळी अन्नधान्य घेता येईल.

3. तंत्रज्ञानाचा वापर:

यात अत्याधुनिक **आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI)** आणि **इंटरनेट ऑफ थिंग्स (IoT)** या तंत्रज्ञानांचा वापर करून अन्नधान्याचे वितरण केले जाते. यामुळे वितरण प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि वापरकर्ता अनुकूलता वाढवली जाते.

योजनेचे फायदे

1. लाभार्थ्यांसाठी सुलभता:

'अन्नपूर्ति' मुळे लाभार्थ्यांना अन्नधान्य घेण्यासाठी कार्यालयाच्या वेळांवर अवलंबून राहण्याची गरज नाही. त्यांना हव्या त्या वेळी आणि जागी अन्नधान्य मिळू शकेल.

2. अन्नधान्याच्या वितरणात पारदर्शकता:

स्वयंचलित वितरण प्रणालीमुळे वितरण प्रक्रियेत पारदर्शकता येईल. जालसाजी किंवा अन्नधान्याच्या गडबडी टाळता येतील.

3. वेळ आणि श्रम वाचवणे:

लाभार्थ्यांना राशन दुकानात जाऊन तासन्तास रांगेत उभे राहण्याची आवश्यकता राहणार नाही, ज्यामुळे वेळ आणि श्रम दोन्ही वाचतील.

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA) आणि 'Grain ATM'

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA) अंतर्गत, भारतातील अन्न सुरक्षा सुनिश्चित करण्याचे उद्दिष्ट आहे. NFSA अंतर्गत गरीब आणि दुर्बल घटकांना विनामूल्य किंवा कमी दरात अन्नधान्य उपलब्ध करून देण्यात येते. 'Grain ATM' मुळे या कायद्याच्या अंमलबजावणीमध्ये नवी क्रांती येणार आहे, कारण त्याद्वारे वितरण प्रक्रियेतील अडथळे दूर केले जातील.

ओडिशा सरकारचा पुढाकार

1. 'अन्नपूर्ति' चे व्यापक विस्तार:

ओडिशा सरकारने घोषणा केली आहे की 'अन्नपूर्ति' यंत्रे राज्यभरात विविध ठिकाणी बसवली जातील. यामुळे राज्यातील गरीब आणि दुर्बल घटकांना अन्नधान्य मिळण्यास अधिक सोयीस्कर होईल.

2. WFP चा सहभाग:

वर्ल्ड फूड प्रोग्राम (WFP) ने या उपक्रमात ओडिशा सरकारला सहकार्य केले आहे, ज्यामुळे या प्रकल्पाला आंतरराष्ट्रीय मान्यता आणि पाठिंबा मिळाला आहे.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. सामाजिक कल्याण आणि अन्न सुरक्षा:

भारताच्या सामाजिक कल्याण आणि अन्न सुरक्षा धोरणांच्या अंतर्गत 'Grain ATM' सारख्या योजनांचा अभ्यास UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. परीक्षेत यावरील प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

2. तंत्रज्ञानाचा वापर आणि नवोन्मेष:

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI) आणि इंटरनेट ऑफ थिंग्स (IoT) सारख्या तंत्रज्ञानाच्या वापरासंबंधी माहिती परीक्षेच्या सामान्य अध्ययन आणि निबंध लेखनात उपयुक्त ठरेल.

3. सरकारी योजना आणि अंमलबजावणी:

सरकारच्या विविध योजनांच्या अंमलबजावणी प्रक्रियेतील नवीन उपक्रम आणि उपाययोजना शिकणे आवश्यक आहे. अन्न सुरक्षा आणि कल्याणकारी धोरणांवर आधारित प्रश्नांच्या उत्तरात 'अन्नपूर्ति' योजनेचा संदर्भ दिला जाऊ शकतो.

निष्कर्ष

'Grain ATM' (अन्नपूर्ति) हे भारताच्या अन्न सुरक्षेत नवा अध्याय आहे. तंत्रज्ञानाचा वापर करून अन्नधान्य वितरण प्रक्रिया अधिक सुलभ आणि पारदर्शक केली जात आहे. यामुळे गरीब आणि दुर्बल घटकांना २४ तास अन्नधान्य मिळण्याची सुविधा दिली जाईल. UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी, अन्न सुरक्षा धोरण आणि तंत्रज्ञानाच्या वापरासंदर्भात योजनेचा अभ्यास अत्यंत उपयुक्त ठरेल.

3.10. वैनगंगा-नालगंगा नदी जोडणी प्रकल्प: महाराष्ट्र सरकारच्या ऐतिहासिक निर्णयाची विस्तृत माहिती

महाराष्ट्र सरकारने वैनगंगा-नालगंगा नदी जोडणी प्रकल्प मंजूर केला आहे, जो राज्यातील पाण्याच्या व्यवस्थापन आणि कृषी सुधारणा क्षेत्रातील एक महत्त्वाचा प्रकल्प आहे. हा प्रकल्प विशेषतः विदर्भातील आणि मराठवाड्यातील जलसमस्या सोडवण्याचे उद्दिष्ट ठेवतो. या नदी जोडणीच्या माध्यमातून वैनगंगा नदीच्या गोसीखुर्द जलाशयातील (गोदावरी नदीचे उपनदी) पाणी बुलढाणा जिल्ह्यातील नालगंगा (पूर्णा-तापी प्रकल्प) नदीकडे वळवले जाईल.

प्रकल्पाचा विस्तृत आराखडा

1. जलवाहिनीचे तपशील:

या प्रकल्पाच्या अंतर्गत **426.52 किमी लांबीचे लिंक कालवे** बांधण्यात येणार आहेत. यामुळे गोसीखुर्द जलाशयातून पाणी नालगंगा प्रकल्पाकडे वळवले जाईल. हा कालवा गोदावरी आणि तापी नदीच्या उपनद्यांना जोडेल. यामुळे बुलढाणा, अकोला, आणि अमरावती जिल्ह्यांसह विदर्भाच्या अनेक भागांना जलपुरवठा केला जाईल.

2. कृषी आणि सिंचनातील सुधारणा:

वैनगंगा-नालगंगा नदी जोडणी प्रकल्पामुळे या भागातील सिंचनाची क्षमता वाढेल. विशेषतः विदर्भातील शेतकऱ्यांना याचा मोठा फायदा होईल. यामुळे सिंचनाखालील क्षेत्रात **1.75 लाख हेक्टरपर्यंत वाढ** होण्याचा अंदाज आहे. पाण्याच्या उपलब्धतेमुळे पीक उत्पादन वाढेल, ज्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारणार आहे.

3. जलस्रोतांचे समतोल आणि पाण्याचे पुनर्वापर:

या प्रकल्पामुळे पाण्याचे कार्यक्षम पुनर्वापर सुनिश्चित होईल. गोसीखुर्द धरणातून निघणारे पाणी बुलढाणा जिल्ह्यातील नालगंगा नदीकडे वळवून जलस्रोतांचे योग्य व्यवस्थापन करता येईल. यामुळे जलस्रोतांचे संतुलन राखण्यास मदत होईल आणि मराठवाड्यातील जलताण कमी होईल.

इतिहास आणि पार्श्वभूमी

वैनगंगा-नालगंगा नदी जोडणी प्रकल्पाची चर्चा अनेक वर्षांपासून सुरू होती. जलसंपत्तीच्या असमान वितरणामुळे विदर्भ आणि मराठवाड्यातील अनेक भाग दुष्काळाला सामोरे जात होते. 1970 च्या दशकात जलसंपत्ती आयोगाने नदी जोडणीच्या शक्यतांचा अभ्यास केला होता, मात्र प्रत्यक्षात प्रकल्पाची सुरुवात होण्यास अनेक दशकांचा कालावधी लागला.

महत्त्वपूर्ण समित्यांचे योगदान:

1. नदी जोडणी आयोग: केंद्र सरकारच्या नदी जोडणी आयोगाने या प्रकल्पाची कल्पना मांडली होती, ज्याचा उद्देश पाण्याचे असमान वितरण रोखणे हा होता.

2. माजी पंतप्रधान स्व. अटल बिहारी वाजपेयी यांची कल्पना: 2002 मध्ये माजी पंतप्रधान वाजपेयी यांनी राष्ट्रीय पातळीवरील नदी जोडणी कार्यक्रमाचा प्रस्ताव मांडला होता, ज्यामध्येवैनगंगा-नालगंगा प्रकल्पाचाही समावेश होता.

प्रकल्पाची तांत्रिक माहिती

1. गोसीखुर्द जलाशय:

वैनगंगा नदीवरील गोसीखुर्द धरण महाराष्ट्रातील सर्वात मोठ्या धरणांपैकी एक आहे. या जलाशयातून पाण्याचा मोठ्या प्रमाणात वापर विदर्भातील सिंचन आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी होतो. नदी जोडणी प्रकल्पामुळे या पाण्याचा योग्य वापर नालगंगा नदीच्या क्षेत्रात केला जाणार आहे.

2. लिंक कालवे:

426.52 किमी लांबीचे लिंक कालवे बांधण्यात येणार आहेत. हे कालवे गोदावरी आणि तापी नदीच्या उपनद्यांना जोडतील, ज्यामुळे विदर्भातील आणि मराठवाड्यातील अनेक भागांना पाण्याचा पुरवठा होईल.

3. सिंचन क्षमता:

या प्रकल्पामुळे सिंचनाखालील क्षेत्रात 1.75 लाख हेक्टरपर्यंत वाढ होण्याचा अंदाज आहे. यामुळे शेतकऱ्यांना सिंचनासाठी भरपूर पाणी उपलब्ध होईल, ज्यामुळे पीक उत्पादनात सुधारणा होईल.

सामाजिक आणि आर्थिक परिणाम

1. शेतकऱ्यांचे जीवनमान सुधारणा:

या प्रकल्पामुळे विदर्भ आणि मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांना सिंचनासाठी भरपूर पाणी मिळेल, ज्यामुळे त्यांचे पीक उत्पादन वाढेल. यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारेल आणि दुष्काळग्रस्त भागात शेती व्यवसायाला चालना मिळेल.

2. जलसंपत्तीचे संवर्धन:

या प्रकल्पामुळे जलस्रोतांचे कार्यक्षम व्यवस्थापन होईल आणि पाण्याचे पुनर्वापर शक्य होईल. यामुळे जलसंपत्तीचे संतुलन राखले जाईल आणि पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून सकारात्मक परिणाम होतील.

पर्यावरणीय आव्हाने आणि उपाय

या प्रकल्पामुळे मोठ्या प्रमाणात जलस्रोतांचा वापर होणार आहे. तरीही, यामुळे पर्यावरणावर कोणताही नकारात्मक परिणाम होऊ नये यासाठी योग्य नियोजन करण्यात आले आहे. जैवविविधता आणि नदी परिसंस्था यांचे संरक्षण करण्यासाठी विशेष योजना आखण्यात आल्या आहेत. पर्यावरणीय चाचणी आणि निसर्गसंवर्धनाच्या दृष्टिकोनातून प्रकल्पाचे व्यवस्थापन केले जाईल.

राष्ट्रीय जलसंपत्ती कार्यक्रमाशी संबंधितता

वैनगंगा-नालगंगा नदी जोडणी प्रकल्प हा केंद्र सरकारच्या राष्ट्रीय जलसंपत्ती कार्यक्रमाचा भाग आहे. या कार्यक्रमाचा उद्देश देशभरातील जलसंपत्तीचे कार्यक्षम व्यवस्थापन करणे हा आहे. या प्रकल्पामुळे महाराष्ट्रातील जलवापराची समस्या सोडवण्यास मदत होईल.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. जलसंपत्ती व्यवस्थापन:

UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये जलसंपत्ती व्यवस्थापनावर वारंवार प्रश्न विचारले जातात.वैनगंगा-नालगंगा नदी जोडणी प्रकल्पासारख्या प्रकल्पांचा अभ्यास करणे UPSC आणि MPSC साठी उपयुक्त ठरेल, विशेषतः भारतातील नदी जोडणी कार्यक्रमाच्या दृष्टीने.

2. पर्यावरणीय परिणाम:

नदी जोडणी प्रकल्पांचा पर्यावरणीय परिणाम देखील UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये एक महत्त्वाचा विषय आहे. या प्रकल्पाच्या पर्यावरणीय परिणामांवर आणि जलसंपत्ती व्यवस्थापनावर आधारित प्रश्नांची तयारी करणे उपयुक्त ठरेल.

निष्कर्ष

महाराष्ट्रातील जलसंपत्तीच्या समस्यांना सोडवण्यासाठीवैनगंगा-नालगंगा नदी जोडणी प्रकल्प एक महत्त्वाचा प्रकल्प ठरत आहे. हा प्रकल्प केवळ पाण्याच्या पुनर्वापरासाठी नाही, तर कृषी उत्पादन, शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती, आणि जलस्रोतांचे कार्यक्षम व्यवस्थापन करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी या प्रकल्पाचे जलसंपत्ती व्यवस्थापन, पर्यावरणीय परिणाम, आणि सामाजिक-आर्थिक परिणाम या दृष्टीकोनातून महत्त्व अधोरेखित करणे आवश्यक आहे.

4. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान

4.1 भारताच्या आण्विक सिद्धांताचे रौप्य महोत्सवी वर्ष: 25 वर्षे पूर्ण

भारताने आपल्या आण्विक सिद्धांताचे (Nuclear Doctrine) रौप्य महोत्सवी वर्ष साजरे करण्यास सुरुवात केली आहे. 1999 साली भारताने आपल्या आण्विक धोरणाची घोषणा केली होती, ज्याचा उद्देश राष्ट्रीय सुरक्षा मजबूत करणे आणि शांततेचे संरक्षण करणे होता. या धोरणांतर्गत भारताने **No First Use (NFU)** म्हणजेच प्रथम वापर न करण्याचे तत्त्व स्वीकारले, जे भारताच्या आण्विक धोरणाच्या अनन्य वैशिष्ट्यांपैकी एक आहे. या धोरणामुळे भारताने शांतताप्रिय देश म्हणून आपली ओळख जगात प्रस्थापित केली आहे.

भारताचे आण्विक सिद्धांत: एक महत्त्वपूर्ण धोरण

भारताचा आण्विक सिद्धांत हा **राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणाचा एक महत्त्वाचा घटक** आहे, ज्यामध्ये भारताने प्रथम आण्विक हल्ला न करण्याचे तत्त्व (No First Use - NFU) स्वीकारले आहे. यासह, भारताने आपली आण्विक क्षमता प्रत्युत्तरादाखल वापरण्याची तयारी ठेवल्याचे घोषित केले आहे.

1. No First Use (NFU):

भारताने प्रथम आण्विक हल्ला न करण्याचे धोरण स्वीकारले आहे, ज्याचा अर्थ असा आहे की भारत आण्विक शस्त्रांचा वापर केवळ तेवढ्याच परिस्थितीत करेल, जेव्हा त्याच्यावर किंवा त्याच्या मित्र राष्ट्रांवर आण्विक हल्ला होईल.

2. विश्वसनीय प्रतिरोधकता:

भारताने आण्विक प्रतिहल्ल्यासाठी आवश्यक त्या विश्वसनीय प्रतिरोधक क्षमतेचे विकास केले आहे. याचा उद्देश असा आहे की, कोणत्याही हल्ल्यानंतरही भारताची प्रतिहल्ला करण्याची क्षमता कायम राहील.

3. नागरिक आणि सैनिकी नियंत्रण:

भारताचे आण्विक अस्त्रांचे नियंत्रण नागरिक नियंत्रणाखाली ठेवले गेले आहे, ज्याचा मुख्य उद्देश लोकशाही नियंत्रण सुनिश्चित करणे आहे. अणु कमांड प्राधिकरण (Nuclear Command Authority) हे पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली आण्विक धोरणांचा अंमल करण्याचे काम करते.

भारताच्या आण्विक सिद्धांताची पार्श्वभूमी

1. 1974: शांतिपूर्ण अणु स्फोट:

भारताने 1974 मध्ये **'स्माईलिंग बुद्धा'** च्या नावाने पहिला अणु स्फोट केला, जो शांतिपूर्ण उद्दिष्टांसाठी करण्यात आला होता.

2. 1998: पोखरण-II:

1998 साली भारताने पोखरण-II आण्विक चाचणी केली, ज्यामुळे भारत आण्विक शक्ती म्हणून उभा राहिला. या चाचणीने भारताने आंतरराष्ट्रीय मंचावर आपली शक्ती दाखवली आणि त्याचा परिणाम म्हणून आण्विक धोरणाची स्थापना झाली.

3. 1999: आण्विक सिद्धांताची घोषणा:

पोखरण-II चाचणीनंतर, भारताने 1999 साली आपला आण्विक सिद्धांत घोषित केला, ज्यात NFU आणि विश्वसनीय प्रतिरोधकता यासारख्या महत्त्वपूर्ण तत्त्वांचा समावेश आहे.

भारताचा बहुपक्षीय आण्विक करारांवरील दृष्टिकोन

1. NPT (Non-Proliferation Treaty) - 1970:

NPT हा जागतिक स्तरावरील आण्विक शस्त्रांचा प्रसार थांबवण्यासाठी करण्यात आलेला करार आहे, ज्यात आण्विक शस्त्रधारी देश आणि अप्रसाराचे समर्थन करणारे देश यांच्यात विभाजन होते. भारताने NPT वर स्वाक्षरी करण्यास नकार दिला आहे कारण तो विविध आणि भेदभावपूर्ण आहे. भारताच्या मते, या करारात आण्विक शस्त्रधारी आणि न धारणारे देशांमध्ये भेदभाव केला जातो.

2. CTBT (Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty) - 1996:

CTBT च्या अंतर्गत जगभरात आण्विक चाचण्यांवर बंदी घालण्याचा प्रस्ताव आहे. भारताने CTBT वर स्वाक्षरी केली नाही, कारण या कराराने भारताच्या आण्विक सुरक्षा गरजांवर मर्यादा येतील, असे भारताचे मत आहे. त्याच वेळी, भारताने आण्विक चाचणी न करण्याचे वचन स्वतःहून पाळले आहे.

3. FMCT (Fissile Material Cut-off Treaty):

FMCT हा आण्विक शस्त्रांसाठी आवश्यक असलेल्या विखुरणशील पदार्थांच्या उत्पादनावर बंदी आणण्यासाठी प्रस्तावित करार आहे. भारताने यावर चर्चा सुरू ठेवली असून, जागतिक स्तरावर समान धोरण लागू करावे, अशी त्याची मागणी आहे.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारताचा आण्विक सिद्धांत

1. शांतताप्रिय धोरण:

भारताचे आण्विक धोरण हे संरक्षणात्मक आणि शांतताप्रिय आहे. त्यामध्ये स्पष्टपणे सांगितले आहे की भारत आक्रमणाच्या उद्देशाने आण्विक अस्त्रांचा वापर करणार नाही.

2. प्रादेशिक स्थिरतेसाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका:

भारताने आपल्या आण्विक धोरणाद्वारे प्रादेशिक स्थिरता राखण्याची भूमिका बजावली आहे. भारत-पाकिस्तान आणि भारत-चीन यांच्यातील तणावाच्या परिस्थितीतही भारताने आपली शांतताप्रिय भूमिका कायम ठेवली आहे.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. राष्ट्रीय सुरक्षा धोरण:

भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणाच्या संदर्भात आण्विक सिद्धांताचा अभ्यास UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. परीक्षेत या धोरणाच्या तत्त्वांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

2. अंतरराष्ट्रीय संबंध आणि आण्विक करार:

भारताने NPT आणि CTBT सारख्या करारांबाबत घेतलेल्या भूमिकेवर प्रश्न परीक्षेत विचारले जाऊ शकतात. याशिवाय आण्विक अस्त्रांचे सर्वंकष नाश आणि FMCT सारख्या आंतरराष्ट्रीय चर्चांवर आधारित प्रश्न देखील विचारले जाऊ शकतात.

निष्कर्ष

भारताचा आण्विक सिद्धांत हे राष्ट्रीय सुरक्षा आणि शांतता या दोन तत्त्वांवर आधारित आहे. No First Use आणि विश्वसनीय प्रतिरोधकता यांसारख्या तत्त्वांनी भारताने शांतता आणि सुरक्षितता राखण्याचे धोरण स्वीकारले आहे. यासोबतच, भारताच्या बहुपक्षीय आण्विक करारांवरील धोरणाचा अभ्यास परीक्षांसाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी, या धोरणाचा अभ्यास राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय संदर्भात विद्यार्थ्यांना सखोल माहिती देऊ शकतो.

4.2 भारताच्या पहिल्या पुनर्वापरयोग्य हायब्रिड रॉकेट 'RHUMI-1' चे यशस्वी प्रक्षेपण

तमिळनाडूमधील Space Zone India या स्टार्टअपने Martin Group च्या सहकार्याने विकसित केलेल्या भारताच्या पहिल्या पुनर्वापरयोग्य हायब्रिड रॉकेट 'RHUMI-1' चे यशस्वी प्रक्षेपण करण्यात आले. चेन्नईतील थिरुविदांदै येथून हा रॉकेट प्रक्षेपित करण्यात आला. RHUMI-1 ने 3 क्यूब उपग्रह आणि 50 पिको उपग्रह यशस्वीपणे अंतराळात पोहोचवले, जे जागतिक तापमानवाढ आणि हवामान बदलांवरील माहिती गोळा करतील.

RHUMI-1 ची वैशिष्ट्ये

RHUMI-1 हे भारताचे पहिले पुनर्वापरयोग्य हायब्रिड रॉकेट आहे. ते घन इंधन आणि द्रव ऑक्सिडायझरच्या मिश्रणावर आधारित आहे, ज्यामुळे हे रॉकेट अधिक प्रभावी आणि पर्यावरणपूरक बनते. तसेच, यासाठी मोबाइल लाँचर वापरला गेला, ज्यामुळे रॉकेट लवचिक आणि वाहतुकीस सुलभ ठरले.

1. पुनर्वापरयोग्यता:

RHUMI-1 हे पुनर्वापरयोग्य तंत्रज्ञानावर आधारित आहे, ज्यामुळे ते पुन्हा वापरता येते आणि भविष्यातील मोहिमांसाठी खर्चात बचत करता येईल.

2. हायब्रिड इंधन:

घन इंधन आणि द्रव ऑक्सिडायझरचा वापर हे रॉकेट अधिक सुरक्षित आणि नियंत्रित बनवतो, ज्यामुळे अंतराळात अवकाशयात्रींचे मोहिमे अधिक यशस्वी होऊ शकतात.

3. जागतिक तापमानवाढ आणि हवामान बदलांवर संशोधन:

RHUMI-1 ने सोडलेले 3 क्यूब उपग्रह आणि 50 पिको उपग्रह हवामान बदल, तापमानवाढ यासारख्या मुद्द्यांवरील डेटा गोळा करतील, ज्याचा उपयोग जागतिक स्तरावर चालणाऱ्या पर्यावरणीय संकटांवर उपाय शोधण्यासाठी केला जाईल.

अंतराळ क्षेत्रात भारताचे योगदान

1. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पुढाकार:

RHUMI-1 चे प्रक्षेपण भारतीय अंतराळ संशोधनाच्या दृष्टीने एक महत्त्वाचा टप्पा ठरला आहे. हे भारताला पुनर्वापरयोग्य अंतराळ तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात एक महत्त्वाचा देश म्हणून प्रस्थापित करते.

2. खर्च आणि संसाधनांची बचत:

पुनर्वापरयोग्य रॉकेट तंत्रज्ञानामुळे भविष्यातील अंतराळ मोहिमांच्या खर्चात मोठ्या प्रमाणात बचत करता येईल, ज्यामुळे भारताच्या अंतराळ मोहिमांमध्ये नव्या संधी निर्माण होतील.

3. खासगी क्षेत्राचा सहभाग:

Space Zone India सारख्या स्टार्टअप्सच्या सहभागामुळे भारताच्या अंतराळ संशोधनात खासगी क्षेत्राची भूमिका वाढत आहे. हे तंत्रज्ञान भारताच्या भविष्यातील अंतराळ धोरणासाठी एक मजबूत पाया ठरू शकते.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. अंतराळ तंत्रज्ञान आणि पुनर्वापरयोग्यता:

UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विषयांमध्ये पुनर्वापरयोग्य रॉकेट तंत्रज्ञानावर आधारित प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

2. हवामान बदलावरील संशोधन:

जागतिक तापमानवाढ आणि हवामान बदलांवरील डेटा गोळा करणाऱ्या उपग्रहांवर आधारित प्रश्न परीक्षांमध्ये विचारले जाऊ शकतात.

3. खासगी क्षेत्राचा सहभाग:

भारतीय अंतराळ कार्यक्रमात खासगी कंपन्यांचा सहभाग आणि ISRO च्या धोरणात्मक बदलांवर आधारित प्रश्न परीक्षांमध्ये विचारले जाण्याची शक्यता आहे.

निष्कर्ष

RHUMI-1 चे प्रक्षेपण भारताच्या अंतराळ संशोधनाच्या दृष्टीने एक नवा पर्व आहे. या यशामुळे भारताने जागतिक स्तरावर पुनर्वापरयोग्य तंत्रज्ञानात आपले स्थान पक्के केले आहे. हवामान बदल आणि तापमानवाढावरील संशोधनासाठी उपग्रह डेटा मिळविण्याच्या प्रयत्नांमध्ये भारताने मोठे पाऊल उचलले आहे, ज्याचा फायदा भारताच्या पर्यावरणीय धोरणांसाठी होईल. UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या दृष्टीने हे एक महत्त्वाचे उदाहरण ठरू शकते.

4.3 BioE3 धोरण: अर्थव्यवस्था, पर्यावरण आणि रोजगारासाठी जैवतंत्रज्ञान

केंद्र सरकारने अलीकडेच BioE3 (Biotechnology for Economy, Environment and Employment) धोरण मंजूर केले आहे, ज्याचा उद्देश उच्च-कार्यक्षमता जैवउत्पादन (High-Performance Biomanufacturing) याला प्रोत्साहन देणे आहे. या धोरणामधून जैवतंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून अर्थव्यवस्था, पर्यावरण आणि रोजगार या तीनही क्षेत्रात सकारात्मक बदल घडवून आणण्याचे लक्ष्य आहे.

BioE3 धोरणाची उद्दिष्टे

या धोरणाचे उद्दिष्ट भारताच्या जैवतंत्रज्ञान क्षेत्रात वाढ, जैवउत्पादन सुधारणा, आणि पर्यावरणीय तंत्रज्ञानाचा विकास करणे आहे. याशिवाय, धोरण भारतात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती करण्याच्या दिशेने देखील लक्ष केंद्रित करते.

BioE3 धोरणाची मुख्य वैशिष्ट्ये

1. उच्च-कार्यक्षमता जैवउत्पादन (High-Performance Biomanufacturing)

या धोरणाच्या अंतर्गत भारतामध्ये उच्च-गुणवत्तेचे जैवउत्पादन प्रकल्प सुरू करण्यात येणार आहेत, जे औद्योगिक, आरोग्य आणि पर्यावरणीय क्षेत्रांत वापरले जातील. यामुळे नवीन जैवतंत्रज्ञानावर आधारित उत्पादनांची निर्मिती शक्य होईल.

2. संशोधन आणि विकासात गुंतवणूक

BioE3 धोरणामध्ये संशोधन आणि विकासासाठी (R&D) मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणुकीची तरतूद करण्यात आली आहे. या अंतर्गत उद्योग, शिक्षण संस्थांकडून नवीन तंत्रज्ञान विकसित करण्यावर भर दिला जाणार आहे.

3. पर्यावरणीय टिकाव

पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून, जैवतंत्रज्ञानाचा वापर करून पर्यावरणीय टिकाव साधण्याचे उद्दिष्ट आहे. उदाहरणार्थ, जैविक पुनर्वसन (Bioremediation) तंत्राचा वापर करून प्रदूषण नियंत्रण आणि जैविक कचरा व्यवस्थापनाच्या दिशेने पुढाकार घेण्यात येईल.

4. रोजगार निर्मिती

या धोरणाच्या माध्यमातून कौशल्य विकास आणि जैवतंत्रज्ञान क्षेत्रात नोकऱ्यांची निर्मिती हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. जैवतंत्रज्ञान क्षेत्रात कौशल्यवृद्धीसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम तयार करण्यात येणार आहेत, जेणेकरून तरुणांना या क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी मिळू शकतील.

महत्त्व UPSC आणि MPSC साठी

UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या दृष्टीने, BioE3 धोरणाचे महत्त्व खालीलप्रमाणे आहे:

- **शाश्वत विकास:** पर्यावरणीय टिकावाच्या दृष्टीने जैवतंत्रज्ञानावर भर दिला जात असल्याने शाश्वत विकासासाठी हे धोरण महत्त्वपूर्ण ठरते.
- **जैवतंत्रज्ञान क्षेत्रातील संधी:** जैवतंत्रज्ञान क्षेत्राच्या विकासासोबत नवे तांत्रिक आणि औद्योगिक क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी वाढतील.
- **प्रगतीशील धोरण:** अर्थव्यवस्था, पर्यावरण आणि रोजगार यांच्यात समतोल साधणारे हे धोरण UPSC आणि MPSC च्या परीक्षांसाठी अभ्यासाचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे.

4.4 भारताचा पहिला राष्ट्रीय अंतराळ दिवस (NSD) - 23 ऑगस्ट 2024

भारताने **23 ऑगस्ट 2024** रोजी आपला **पहिला राष्ट्रीय अंतराळ दिवस (National Space Day - NSD)** साजरा केला, हा दिवस भारताच्या अंतराळ क्षेत्रातील ऐतिहासिक कामगिरीची आठवण करून देतो. **चांद्रयान-3 मोहिमेच्या यशस्वी चंद्रावरील लँडिंगच्या वर्षपूर्तीनिमित्त** हा दिवस साजरा करण्यात आला. विक्रम लँडरने 23 ऑगस्ट 2023 रोजी चंद्राच्या दक्षिण ध्रुवावर सुरक्षित आणि मृदू लँडिंग केले, ज्याने भारताचा अंतराळ संशोधनात एक महत्त्वाचा टप्पा गाठला.

राष्ट्रीय अंतराळ दिवसाचे उद्दिष्ट

राष्ट्रीय अंतराळ दिवस साजरा करण्याचा उद्देश म्हणजे भारताच्या अंतराळ कार्यक्रमातील यशाचे स्मरण, भविष्यातील अंतराळ संशोधनाचे महत्त्व अधोरेखित करणे, आणि देशातील विद्यार्थ्यांना अंतराळ विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात करिअर घडवण्यासाठी प्रेरित करणे.

चांद्रयान-3 मोहिमेचे यश

1. चांद्रयान-3 मोहिमेची पार्श्वभूमी

चांद्रयान-3 ही भारताची तिसरी चंद्रमोहिम आहे. इस्रो ने 14 जुलै 2023 रोजी चांद्रयान-3 ला प्रक्षेपित केले. याआधी चांद्रयान-2 (2019) मोहिमेत लँडर विक्रम चंद्रावर उतरताना अपयशी ठरला होता, परंतु ऑर्बिटरने यशस्वीपणे कार्य केले. चांद्रयान-3 ने या अपयशातून शिकत, सुधारित तंत्रज्ञानासह यशस्वीपणे लँडिंग केले.

2. लँडिंग आणि विक्रम लँडर

चांद्रयान-3 ने 23 ऑगस्ट 2023 रोजी चंद्राच्या दक्षिण ध्रुवावर यशस्वीपणे मृदू लँडिंग केले. विक्रम लँडरने चंद्राच्या पृष्ठभागावर उतरल्यानंतर, प्रज्ञान रोव्हर चंद्रावर फिरत, विविध वैज्ञानिक उपकरणांद्वारे चंद्राच्या संरचनेचा अभ्यास केला. चंद्राच्या दक्षिण ध्रुवावरील लँडिंग ही जगातील पहिलीच कामगिरी ठरली, कारण यापूर्वी कुठल्याही देशाने हा पराक्रम केला नव्हता.

3. चांद्रयान-3 ची वैज्ञानिक उद्दिष्टे

- चंद्राच्या खडकांच्या नमुन्यांचा अभ्यास करणे.
- चंद्राच्या वातावरणातील तापमान आणि इतर वैशिष्ट्यांचे मोजमाप करणे.
- चंद्राच्या पृष्ठभागावरील खनिजांची माहिती गोळा करणे.
- चंद्रावर जलांशाचे अस्तित्व सिद्ध करणे.

भारताचा अंतराळ कार्यक्रम

1. इस्रोचा इतिहास

भारतीय अंतराळ संशोधन संस्था (इस्रो) ची स्थापना 1969 साली करण्यात आली. इस्रोने स्वदेशी तंत्रज्ञानाचा वापर करून उपग्रह प्रक्षेपण यशस्वी केले आहे. 1975 साली भारताचा पहिला उपग्रह आर्यभट्ट अवकाशात पाठवण्यात आला. तेव्हापासून, भारताच्या अंतराळ संशोधनात सातत्याने प्रगती होत आहे.

2. इस्रोच्या प्रमुख मोहिमा

इस्रोने चांद्रयान मोहिमा आणि मंगळयान मोहिमेसह अनेक प्रमुख अंतराळ मोहिमा यशस्वी केल्या आहेत:

- **चांद्रयान-1 (2008):** चंद्रावर पाण्याचे अस्तित्व शोधण्याची महत्त्वाची कामगिरी.
- **मंगळयान (2013):** भारताचा पहिला मंगळ मोहिम, भारत हा पहिला देश ठरला जो पहिल्याच प्रयत्नात मंगळावर पोहोचला.
- **उपग्रह विरोधी (A-SAT) मिशन:** 2019 साली भारताने उपग्रहविरोधी क्षेपणास्त्र प्रक्षेपण करून अंतराळ क्षेत्रात आपली तांत्रिक क्षमता सिद्ध केली.

3. भविष्यातील मोहिमा

इस्रो आगामी काळात गगनयान या मानवयुक्त अंतराळ मोहिमेवर काम करत आहे. याशिवाय, भारताने चंद्रावरील अधिक संशोधनासाठी आणखी मोहिमा नियोजित केल्या आहेत.

राष्ट्रीय अंतराळ दिवसाचे महत्त्व

1. अंतराळ विज्ञानामध्ये जागरूकता

राष्ट्रीय अंतराळ दिवसाच्या माध्यमातून देशातील विद्यार्थ्यांना आणि युवकांना अंतराळ विज्ञानाच्या क्षेत्रातील संधी आणि आव्हानांबद्दल माहिती दिली जाते. विविध शैक्षणिक उपक्रम, विज्ञान प्रदर्शन, व्याख्याने यांचे आयोजन करण्यात येते.

2. अंतराळ संशोधनातील भारताचे योगदान

भारतातील अंतराळ संशोधनाने जागतिक पातळीवर एक वेगळे स्थान निर्माण केले आहे. भारताच्या कमी खर्चातील तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून केलेल्या मोहिमा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रशंसनीय ठरल्या आहेत. इस्रोच्या कामगिरीने विज्ञान, तंत्रज्ञान, आणि संशोधन क्षेत्रातील भविष्यातील प्रगतीला चालना दिली आहे.

3. युवा वैज्ञानिकांना प्रेरणा

या दिवसामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील आवड वाढवली जाते. चांद्रयान-3 च्या यशाने अनेक तरुणांना विज्ञानाच्या क्षेत्रात करिअर करण्याची प्रेरणा मिळाली आहे.

UPSC आणि MPSC साठी महत्त्वाचे मुद्दे

- अंतराळ विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील प्रगती: चांद्रयान-3 यशाच्या अनुषंगाने भारताच्या अंतराळ कार्यक्रमाचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो.
- भारताचा अंतराळ कार्यक्रम: इस्रोची स्थापना, महत्त्वाच्या मोहिमा, आणि भारताच्या अंतराळ संशोधनाच्या विकासाबाबत माहिती.
- वैज्ञानिक संशोधनाचे महत्त्व: चंद्राच्या पृष्ठभागावरील शोध आणि भारताच्या विज्ञान क्षेत्रातील योगदान याविषयीच्या मुद्द्यांचा परीक्षांच्या दृष्टीने अभ्यास.

4.5 ISRO ने EOS-08 पृथ्वी निरीक्षण उपग्रह प्रक्षेपित केला

भारतीय अंतराळ संशोधन संस्था (ISRO) ने EOS-08 पृथ्वी निरीक्षण उपग्रह यशस्वीपणे प्रक्षेपित केला आहे. या उपग्रहाला SSLV-D3 (Small Satellite Launch Vehicle) च्या सहाय्याने प्रक्षेपित करण्यात आले. प्रक्षेपण सतीश धवन अंतराळ केंद्र (श्रीहरिकोटा) येथून करण्यात आले.

SSLV-D3 / EOS-08 मिशनचे महत्त्व

1. SSLV-D3 चे यश

Small Satellite Launch Vehicle (SSLV-D3) हे इस्रोचे नवीनतम प्रक्षेपण यान आहे, ज्याचा उद्देश लहान आणि मध्यम उपग्रहांना कमी खर्चात आणि जलद प्रक्षेपित करणे आहे. SSLV-D3 च्या आधी SSLV-D2 मिशन यशस्वी ठरले होते, ज्यामुळे भारताच्या लहान उपग्रह प्रक्षेपण क्षमतेत मोठी वाढ झाली.

SSLV ची खासियत म्हणजे ती कमी अवकाशात लहान उपग्रह प्रक्षेपित करू शकते. SSLV-D3 ने EOS-08 सह इतर काही लहान उपग्रह देखील प्रक्षेपित केले आहेत.

2. EOS-08 उपग्रहाचे उद्दिष्ट

EOS-08 (Earth Observation Satellite-08) उपग्रह पृथ्वी निरीक्षणासाठी तयार करण्यात आला आहे. हा उपग्रह पृथ्वीवरील हवामान, पर्यावरण, वने, शेती, जलस्रोत, तसेच नैसर्गिक आपत्तींची माहिती गोळा करण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.

हे उपग्रह माहिती संकलनात महत्त्वाचे योगदान देतील, ज्यामुळे हवामान अंदाज, शेती, आणि नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापनातील धोरणे अधिक प्रभावी होतील.

EOS-08 उपग्रहाचे वैशिष्ट्ये

1. पृथ्वी निरीक्षण तंत्रज्ञान

EOS-08 मध्ये अत्याधुनिक इमेजिंग तंत्रज्ञान वापरले गेले आहे, ज्यामुळे उच्च-रिझोल्यूशन प्रतिमा आणि डेटा मिळवता येतो. हा उपग्रह स्थलीय आणि सागरी निरीक्षणासाठी विशेषतः उपयुक्त ठरेल.

कृषी क्षेत्रातील पिकांचे निरीक्षण, जंगलांचे व्यवस्थापन, शहरातील विस्तार, आणि नैसर्गिक आपत्तींचे मोजमाप करण्यासाठी या उपग्रहाची माहिती वापरली जाऊ शकते.

2. आपत्ती व्यवस्थापनात भूमिका

नैसर्गिक आपत्ती जसे की पूर, वादळ, भूकंप इत्यादींचे वेळेवर निरीक्षण करून त्याविषयीचे अचूक अंदाज देण्यात EOS-08 महत्वाची भूमिका बजावेल.

यामुळे भारताच्या आपत्ती व्यवस्थापन कार्यक्षमतेत मोठी सुधारणा होईल, ज्यामुळे बचाव आणि पुनर्वसनाचे कार्य अधिक वेगाने आणि प्रभावीपणे होऊ शकेल.

भारताचा पृथ्वी निरीक्षण उपग्रह कार्यक्रम

भारताने अंतराळात अनेक पृथ्वी निरीक्षण उपग्रह यशस्वीपणे पाठवले आहेत. हे उपग्रह मुख्यतः हवामान अंदाज, भूगोल, शेती आणि पर्यावरणीय समस्या यावर लक्ष ठेवण्यासाठी वापरले जातात.

1. इतर EOS उपग्रह

इस्रोने यापूर्वी अनेक EOS मालिका उपग्रह यशस्वीरित्या प्रक्षेपित केले आहेत, ज्यात EOS-01, EOS-02, EOS-03 इत्यादी प्रमुख आहेत. या उपग्रहांनी भूवैज्ञानिक आणि हवामानशास्त्रीय अभ्यासात मोठे योगदान दिले आहे.

2. गतीशील विकास

भारताच्या अंतराळ कार्यक्रमातील प्रगतीमुळे देशाच्या हवामान अंदाज यंत्रणेचा विकास अधिक गतिमान झाला आहे. शेती, वने, जलव्यवस्थापन यांसारख्या क्षेत्रात उपग्रह डेटा वापरला जात आहे.

SSLV चे महत्त्व

1. लहान उपग्रहांसाठी जलद आणि स्वस्त प्रक्षेपण

SSLV च्या प्रक्षेपण तंत्रज्ञानामुळे लहान आणि मध्यम आकाराच्या उपग्रहांचे प्रक्षेपण जलद आणि स्वस्त दरात केले जाऊ शकते, ज्यामुळे भारताला जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मकता मिळते.

2. वाणिज्यिक उपग्रह प्रक्षेपण

SSLV यान वाणिज्यिक उपग्रह प्रक्षेपणासाठी देखील उपयुक्त ठरले आहे. भारताच्या अंतराळ तंत्रज्ञानाच्या यशामुळे परदेशी कंपन्या आणि संस्था देखील भारतीय उपग्रह प्रक्षेपण सेवांचा वापर करू इच्छित आहेत.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्वाचे मुद्दे

- पृथ्वी निरीक्षण उपग्रहांचे कार्य: पृथ्वीवरील हवामान, पर्यावरण, आणि नैसर्गिक आपत्तींच्या व्यवस्थापनासाठी EOS मालिका उपग्रहांचा वापर कसा होतो याचा अभ्यास.
- SSLV चे महत्त्व: लहान उपग्रह प्रक्षेपणात भारताच्या प्रगतीबद्दल माहिती.
- इस्रोची भूमिका: भारताच्या अंतराळ कार्यक्रमाची प्रगती आणि भविष्यातील उद्दिष्टे.

4.6 WHO ने मंकीपॉक्स साथीला आंतरराष्ट्रीय सार्वजनिक आरोग्य आपत्कालीन स्थिती (PHEIC) म्हणून घोषित केले

जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) ने मंकीपॉक्स साथीच्या आजाराला **आंतरराष्ट्रीय सार्वजनिक आरोग्य आपत्कालीन स्थिती (Public Health Emergency of International Concern - PHEIC)** म्हणून घोषित केले आहे. जगभरात मंकीपॉक्सच्या वाढत्या केसेस आणि या आजाराच्या फैलावामुळे ही घोषणा करण्यात आली आहे.

PHEIC म्हणजे काय?

PHEIC हा आंतरराष्ट्रीय आरोग्य नियमां (International Health Regulations - IHR) अंतर्गत, कोणत्याही साथीच्या रोगाची गंभीरता आणि जागतिक पातळीवरील जोखमीची व्याप्ती विचारात घेऊन, WHO ने दिलेला एक दर्जा आहे.
PHEIC घोषणेमुळे आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची गरज ओळखली जाते आणि सदस्य देशांना आपत्तीशी लढण्यासाठी उपाययोजना करण्याचे निर्देश दिले जातात.
यापूर्वी COVID-19, इबोला, आणि झिका विषाणूच्या साथीला PHEIC घोषित करण्यात आले होते.

मंकीपॉक्स साथीचा आढावा

1. मंकीपॉक्स विषाणू:

मंकीपॉक्स हा **पॉक्सव्हायरस कुटुंबातील** एक विषाणू आहे, जो सामान्यतः मध्य आणि पश्चिम आफ्रिकेतील उष्णकटिबंधीय जंगलांमध्ये आढळतो. मात्र, 2022 पासून, हा आजार आफ्रिकेबाहेर देखील वेगाने फैलावत आहे.
मंकीपॉक्स विषाणूचा प्रसार संक्रमित व्यक्तीच्या त्वचेच्या संपर्कातून, श्वसनमार्गातील थेंबांद्वारे आणि संक्रमित वस्तूंनी होतो.

2. लक्षणे:

मंकीपॉक्सचे लक्षणे प्रामुख्याने ताप, डोकेदुखी, पाठदुखी, थकवा, आणि त्वचेवर फोड येणे यांवर आधारित असतात. फोडांमुळे त्वचेवर चकत्या तयार होतात, ज्यामुळे त्वचेला वेदना होतात.

3. आजपर्यंतचा फैलाव:

2022-2023 मध्ये आफ्रिका आणि इतर काही देशांमध्ये मंकीपॉक्सची वाढती प्रकरणे आढळली आहेत. युरोप, अमेरिका, आणि आशियातील अनेक देशांमध्येही मंकीपॉक्सची प्रकरणे नोंदवली गेली आहेत.

मंकीपॉक्स आणि जागतिक प्रतिसाद

1. WHO चे पाऊल:

मंकीपॉक्सच्या साथीमुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर उपाययोजना सुरू करण्यात आल्या आहेत. WHO ने PHEIC जाहीर केल्यामुळे, सदस्य देशांनी आजाराच्या नियंत्रणासाठी आणि प्रसार रोखण्यासाठी विशेष योजना आखण्यास सुरुवात केली आहे.

2. लस आणि उपचार:

मंकीपॉक्ससाठी विशेषतः तयार केलेली कोणतीही लस उपलब्ध नसली तरी, स्मॉलपॉक्स (देवी) लस काही प्रमाणात प्रभावी ठरली आहे. या लसीचा वापर संभाव्य संसर्ग रोखण्यासाठी करण्यात येत आहे.

याव्यतिरिक्त, रुग्णांवर लक्ष ठेवण्यासाठी आणि लक्षणात्मक उपचार करण्यासाठी देखील व्यापक उपाययोजना केल्या जात आहेत.

भारताची भूमिका

1. आरोग्य मंत्रालयाचे निर्देश:

भारताने WHO च्या सूचनांनुसार खबरदारी घेण्यासाठी उपाययोजना सुरू केल्या आहेत. आरोग्य मंत्रालयाने मंकीपॉक्सचे लक्षणे ओळखून त्वरित रुग्णालयात उपचार करण्याच्या सूचना दिल्या आहेत.

भारतातील आंतरराष्ट्रीय विमानतळांवर देखील स्क्रीनिंग प्रक्रिया सुरू करण्यात आली आहे.

2. आरोग्य सुविधांचा विस्तार:

देशातील आरोग्य यंत्रणा आणि रुग्णालयांना मंकीपॉक्सच्या रुग्णांची काळजी घेण्यासाठी सज्ज करण्यात आले आहे. तसेच, इतर देशांमध्ये गेलेल्या प्रवाशांकडून संसर्ग होण्याची शक्यता ओळखून तपासणी अधिक कडक केली गेली आहे.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्वाचे मुद्दे

1. PHEIC चे महत्त्व: आंतरराष्ट्रीय पातळीवर साथीच्या आजारांविरुद्धच्या लढाईत WHO च्या भूमिकेबद्दल जाणून घ्या.

2. मंकीपॉक्सचे लक्षणे आणि नियंत्रण: मंकीपॉक्सचे लक्षणे, त्याचा प्रसार, आणि भारताच्या उपाययोजना यावर आधारित प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

3. भारताची आरोग्य व्यवस्था: महामारी रोखण्यासाठी भारत सरकारच्या उपाययोजना आणि आरोग्य योजना अभ्यासा.

5. पर्यावरण आणि पारिस्थितिकी

5.1 ‘समुद्र पातळी वाढ आणि भारतीय किनारपट्टी शहरांवरील परिणाम’ अहवाल: CSTEP चा महत्त्वपूर्ण अभ्यास

बेंगळुरूस्थित थिंकटँक, सेंटर फॉर स्टडी ऑफ सायन्स, टेक्नॉलॉजी अँड पॉलिसी (CSTEP) ने नुकताच **‘Sea Level Rise Scenarios and Inundation Maps for Selected Indian Coastal Cities’** या शीर्षकाखाली एक महत्त्वपूर्ण अहवाल प्रकाशित केला आहे. हा अहवाल भारतातील प्रमुख किनारपट्टी शहरांना भविष्यात समुद्र पातळी वाढीमुळे होणाऱ्या संभाव्य धोक्याचा अंदाज देतो.

अहवालाचे महत्त्व

1. समुद्र पातळी वाढ आणि हवामान बदलाचा प्रभाव:

जागतिक तापमानवाढ आणि हवामान बदलामुळे समुद्र पातळीत लक्षणीय वाढ होत आहे. अहवालात स्पष्ट करण्यात आले आहे की, भारतीय किनारपट्टी शहरांना पुढील काही दशकांमध्ये वाढत्या समुद्र पातळीमुळे गंभीर परिणामांना सामोरे जावे लागू शकते.

2. प्रमुख शहरांवर परिणाम:

अहवालात काही प्रमुख भारतीय किनारपट्टी शहरांचे उदाहरण देऊन, तिथे संभाव्य पूरस्थिती आणि गृहनिर्माण तसेच पायाभूत सुविधांवर होणारा परिणाम दर्शविण्यात आला आहे. मुंबई, चेन्नई, कोलकाता, विशाखापट्टणम, आणि कोची यांसारख्या शहरांना सर्वाधिक धोक्याचा सामना करावा लागू शकतो.

अहवालाच्या प्रमुख बाबी

1. समुद्र पातळी वाढीच्या स्थितीवर आधारित मॅपिंग:

CSTEP च्या अहवालात इंडियन स्पेस रिसर्च ऑर्गनायझेशन (ISRO) च्या उपग्रह आकडेवारीचा वापर करून समुद्र पातळी वाढीचे विविध परिदृश्ये तयार करण्यात आले आहेत. यामुळे पूरस्थितीच्या धोक्याची संभाव्यता आणि किनारपट्टी भागातील संरचनांची सुरक्षा याविषयी महत्त्वपूर्ण माहिती मिळते.

2. इनंडेशन मॅप्स:

अहवालाने इनंडेशन मॅप्स (पूरखोरी नकाशे) तयार केले आहेत, जे समुद्र पातळीच्या वाढीने किनारपट्टी भागात किती नुकसान होऊ शकते याचे गणितीय अंदाज देतात. यामध्ये 2025, 2050, आणि 2100 साठी तयार करण्यात आलेल्या संभाव्य घटकांचा समावेश आहे, ज्यावर आधारित धोरणात्मक उपाययोजना सुचवल्या आहेत.

3. समुद्र पातळी वाढीचे सामाजिक आणि आर्थिक परिणाम:

समुद्र पातळी वाढीमुळे स्थानांतर, पायाभूत सुविधा, शेती, पर्यटन, आणि मत्स्य व्यवसायासह इतर आर्थिक क्रियाकलापांवर दीर्घकालीन परिणाम होण्याची शक्यता आहे. अहवालात धोरण निर्मात्यांनी स्थानिक आणि राष्ट्रीय पातळीवर संभाव्य परिणामांची तयारी करण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे.

धोरणात्मक उपाय

1. अनुकूलन उपाययोजना:

अहवालात समुद्र पातळी वाढीमुळे होणाऱ्या परिणामांचा सामना करण्यासाठी अनुकूलन धोरणे विकसित करण्यावर भर देण्यात आला आहे. यामध्ये पायाभूत सुविधांची मजबुतीकरण, शेती आणि मत्स्य व्यवसायातील बदल, आणि अतिसंवेदनशील भागात नवीन निर्माणाच्या मर्यादा यांचा समावेश आहे.

2. नियोजन धोरणे:

सुरक्षित आणि शाश्वत विकासासाठी किनारपट्टी भागातील नियोजन आणि बांधकाम धोरणे तयार करणे आवश्यक आहे. यासाठी सरकारने नवीन बांधकामासाठी धोरणात्मक पावले उचलण्याची गरज दर्शविली आहे, जसे की उंचावलेली बांधकामे, आणि जल व्यवस्थापन प्रणाली.

भारताची आंतरराष्ट्रीय सहभागिता

1. आंतरराष्ट्रीय करार आणि हवामान बदलावर काम:

समुद्र पातळी वाढीचे परिणाम कमी करण्यासाठी भारताने पॅरिस करार सारख्या आंतरराष्ट्रीय करारांना समर्थन दिले आहे. भारताने कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी अनेक उपाययोजना केल्या आहेत. यामध्ये नवीकरणीय ऊर्जा प्रकल्प, कार्बन फुटप्रिंट कमी करणारे तंत्रज्ञान इत्यादीचा समावेश आहे.

2. हवामान बदलावर राष्ट्रीय धोरणे:

हवामान बदलाशी संबंधित धोरणे आणि योजनांमध्ये राष्ट्रीय स्वच्छ ऊर्जा धोरण, जलवायू परिवर्तन धोरण, आणि पायाभूत सुविधांची संरक्षण धोरणे यांचा समावेश आहे.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. हवामान बदल आणि त्याचे परिणाम:

UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये हवामान बदलाच्या धोरणात्मक परिणामांवर आणि जागतिक स्तरावर घेतलेल्या उपाययोजनांवर आधारित प्रश्न विचारले जातात. या संदर्भात CSTEP च्या अहवालात दिलेल्या आकलनांचा अभ्यास महत्त्वपूर्ण ठरू शकतो.

2. पूरखोरी नकाशे आणि योजना:

परीक्षांमध्ये पूरखोरी नकाशांच्या (Inundation Maps) वापरावर प्रश्न विचारले जाऊ शकतात, विशेषतः समुद्र पातळी वाढ आणि त्याच्या धोरणात्मक परिणामांच्या संदर्भात. भारताच्या किनारपट्टी शहरांच्या संरक्षणासाठी काय धोरणे आवश्यक आहेत यावरील माहिती परीक्षेत महत्त्वपूर्ण ठरू शकते.

3. हवामान बदलाशी संबंधित राष्ट्रीय धोरणे:

CSTEP च्या अहवालातून येणारे मुद्दे राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय हवामान धोरणांच्या प्रश्नांवर आधारित असू शकतात. परीक्षार्थींनी जागतिक हवामान बदल व भारताच्या अनुकूलन धोरणांच्या संदर्भात माहिती घेतली पाहिजे.

निष्कर्ष

CSTEP च्या 'Sea Level Rise Scenarios and Inundation Maps for Selected Indian Coastal Cities' या अहवालाने भारतातील किनारपट्टी शहरांच्या भविष्यातील धोक्यांचे स्पष्ट आकलन केले आहे. या अहवालावर आधारित धोरणात्मक उपाययोजना भारताला भविष्यातील आपत्ती व्यवस्थापनाच्या तयारीसाठी उपयुक्त ठरू शकतात. UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी या मुद्द्यांचा अभ्यास करणे अत्यावश्यक आहे, विशेषतः हवामान बदल आणि त्याच्या धोरणात्मक परिणामांवर आधारित प्रश्नांसाठी.

5.2 दिल्लीचे राज्य हवामान बदल कृती आराखडा (SAPCC): बदलाची गरज आणि भविष्यातील आव्हाने

दिल्ली सरकारने आपला राज्य हवामान बदल कृती आराखडा **(State Action Plan on Climate Change - SAPCC)** सुधारण्याचा निर्णय घेतला आहे. हा आराखडा मूळतः 2019 मध्ये स्वीकारण्यात आला होता, मात्र 2023 मध्ये दिल्लीत आलेल्या अभूतपूर्व उष्णतेच्या लाटा आणि विक्रमी पावसामुळे हवामानाच्या तीव्र बदलांमुळे हा आराखडा पुन्हा नव्याने तयार करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

SAPCC चे महत्त्व आणि भूमिका

राज्य हवामान बदल कृती आराखडा हा भारतातील प्रत्येक राज्यासाठी केंद्र सरकारच्या राष्ट्रीय हवामान बदल कृती आराखड्याचे (National Action Plan on Climate Change - NAPCC) घटक म्हणून तयार करण्यात आला आहे. या आराखड्याचा उद्देश स्थानिक स्तरावर हवामान बदलाचे परिणाम लक्षात घेऊन त्यावर कार्यवाही करणे आहे.

दिल्लीसारख्या मोठ्या शहरी केंद्रासाठी हवामान बदलांचे परिणाम विशेषतः चिंताजनक आहेत. प्रचंड लोकसंख्या, वाहन प्रदूषण, औद्योगिक विस्तार आणि हरित क्षेत्रांची घट यामुळे दिल्लीत पर्यावरणीय समस्या वाढल्या आहेत. यामुळेच SAPCC सारखा कार्यक्रम दिल्लीसारख्या शहरासाठी आवश्यक ठरतो.

दिल्लीतील हवामान बदलाचे परिणाम

1. अभूतपूर्व उष्णतेच्या लाटा:

2023 मध्ये दिल्लीने विक्रमी उष्णतेच्या लाटा अनुभवल्या. तापमानाचे प्रमाण 45°C पेक्षा जास्त गेले होते, ज्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य धोक्यात आले आणि ऊर्जा वापरात लक्षणीय वाढ झाली.

2. विक्रमी पाऊस आणि पूर:

2023 मध्ये दिल्लीत विक्रमी पावसामुळे मोठ्या प्रमाणात पूर परिस्थिती निर्माण झाली. यामुळे शहराच्या जलनिस्सारण प्रणालीवर मोठा ताण आला. हे हवामान बदलाचे परिणाम असून, SAPCC च्या सुधारणांची अत्यंत आवश्यकता दर्शवतात.

SAPCC चे मुख्य उद्दिष्टे

दिल्ली सरकारने सुधारित SAPCC च्या माध्यमातून खालील उद्दिष्टे साध्य करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे:

1. हवामान सहनशक्ती वाढवणे:

नव्या SAPCC चा मुख्य उद्देश दिल्लीला हवामान सहनशील बनवणे आहे. यामध्ये उष्णतेच्या लाटा, पूर, आणि हवामानाशी संबंधित आणखी घातक घटकांचा सामना करण्यासाठी कार्य योजना तयार केली जाईल.

2. हरित क्षेत्रांचे संवर्धन:

दिल्लीतील हरित क्षेत्रांचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यावर भर दिला जाईल. यामध्ये अधिक झाडे लावणे, शहरी जंगलांची निर्मिती, आणि हरित पट्ट्यांची वाढ करण्याचा समावेश असेल.

3. कार्बन उत्सर्जन कमी करणे:

सुधारित SAPCC चा आणखी एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे दिल्लीच्या कार्बन उत्सर्जनात घट आणणे. यामध्ये वाहन प्रदूषण कमी करण्यासाठी सार्वजनिक वाहतुकीचा विकास, इलेक्ट्रिक वाहनांचा वापर, आणि औद्योगिक प्रदूषणावर नियंत्रण मिळवणे यासारख्या बाबींचा समावेश असेल.

4. पाण्याचे पुनर्वापर आणि संवर्धन:

दिल्लीतील जलसंपत्ती व्यवस्थापनाचे आव्हान सोडवण्यासाठी पाण्याचे पुनर्वापर, पाणी संवर्धन आणि हरित पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी कार्य योजना तयार केली जाईल.

दिल्ली सरकारच्या योजनांचे प्रमुख घटक

दिल्ली सरकारने SAPCC सुधारण्यासाठी काही महत्त्वाचे उपाय आखले आहेत, ज्याचा उद्देश हवामान बदलाशी संबंधित आव्हानांचा सामना करणे आहे:

1. शहरी नियोजनातील सुधारणा:

शहराच्या वाढत्या लोकसंख्येच्या पार्श्वभूमीवर शहरी नियोजनात सुधारणा केली जाईल. यामध्ये हरित क्षेत्रांचे संवर्धन, जलस्रोत व्यवस्थापन, आणि रस्त्यावरील वाहनांचे नियमन यासारख्या उपायांचा समावेश असेल.

2. सार्वजनिक जागरूकता आणि सामुदायिक सहभाग:

दिल्लीतील नागरिकांना हवामान बदलाचे परिणाम समजावून सांगण्यासाठी आणि त्यांच्यात जागरूकता निर्माण करण्यासाठी विशेष कार्यक्रम आखले जातील. यामध्ये शाळा, महाविद्यालये, आणि विविध सामाजिक गटांचा सामुदायिक सहभाग असणार आहे.

राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील सहभाग

दिल्लीच्या SAPCC चे कार्य एकट्या राज्यस्तरावरच नाही, तर राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील हवामान बदल योजनांशी संबंधित आहे. यामध्ये पॅरिस करार, राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरणाच्या (NGT) शिफारसी, आणि इंटरगव्हर्नमेंटल पॅनेल ऑन क्लायमेट चेंज (IPCC) च्या अहवालांचा समावेश आहे.

पॅरिस करार:

भारत हा पॅरिस कराराचा स्वाक्षरीकर्ता असून, 2030 पर्यंत कार्बन उत्सर्जनात लक्षणीय घट आणण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. दिल्लीसारख्या शहरांसाठी SAPCC च्या माध्यमातून ही उद्दिष्टे साध्य करणे आवश्यक आहे.

आंतरराष्ट्रीय हवामान निधी (Green Climate Fund):

सुधारित SAPCC च्या अंमलबजावणीसाठी दिल्ली सरकार आंतरराष्ट्रीय हवामान निधीचा (Green Climate Fund) लाभ घेण्याचा विचार करत आहे. यामुळे हवामान बदलाशी लढण्यासाठी आर्थिक सहाय्य उपलब्ध होईल.

UPSC आणि MPSC साठी महत्त्व

1. हवामान बदल आणि पर्यावरणीय कायदे:

UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये हवामान बदल आणि पर्यावरणीय कायद्यांवर आधारित प्रश्न विचारले जातात. दिल्लीच्या SAPCC सारख्या राज्यस्तरीय योजनांचा अभ्यास पर्यावरणीय प्रशासकीय उपाययोजनांच्या दृष्टिकोनातून उपयुक्त ठरू शकतो.

2. राष्ट्रीय कृती आराखड्याचा अभ्यास:

राष्ट्रीय हवामान बदल कृती आराखडा (NAPCC) आणि त्याचे घटक यावर आधारित प्रश्न UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये विचारले जाऊ शकतात. SAPCC चा अभ्यास यासंदर्भात महत्त्वपूर्ण ठरेल.

निष्कर्ष

दिल्लीसारख्या शहरी क्षेत्रात हवामान बदलाचे परिणाम आता अधिक तीव्र होत आहेत. त्यामुळे राज्य हवामान बदल कृती आराखडा (SAPCC) चे पुनरावलोकन आणि सुधारणा आवश्यक आहे. दिल्लीत वाढत्या उष्णतेच्या लाटा, विक्रमी पावसामुळे होणारे पूर आणि इतर पर्यावरणीय आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी हा आराखडा एक महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरू शकतो. UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी हवामान बदलाचे राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील संदर्भ लक्षात घेऊन तयारी करणे अत्यंत उपयुक्त आहे.

5.3 जागतिक बँकेचा हवामान बदल आणि शिक्षण यावरचा अहवाल: शिक्षणाच्या भविष्यासमोरील आव्हाने

जागतिक बँकेने **"The Impact of Climate Change on Education"** हा अहवाल नुकताच प्रकाशित केला. या अहवालात हवामान बदलामुळे अत्यंत प्रतिकूल हवामान परिस्थिती निर्माण होत असून त्याचा थेट परिणाम शाळा बंद होणे, शैक्षणिक नुकसान, आणि विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणातून गळतीवर होत आहे असे स्पष्ट केले आहे.

अहवालातील प्रमुख मुद्दे

जागतिक बँकेच्या अहवालात शिक्षण क्षेत्रावर हवामान बदलाचे वाढते परिणाम अधोरेखित केले आहेत. मुख्य मुद्दे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. अत्यंत हवामानाच्या घटना आणि शाळा बंद होणे:

हवामान बदलामुळे पूर, उष्णतेच्या लाटा, चक्रीवादळे आणि दुष्काळ यांसारख्या अत्यंत हवामानाच्या घटनांमध्ये वाढ झाली आहे. या घटनांमुळे अनेक वेळा शाळा बंद कराव्या लागतात, ज्याचा थेट परिणाम मुलांच्या शिक्षणावर होतो.

2. शैक्षणिक नुकसान आणि गळती:

शाळा बंद असल्यामुळे शालेय अभ्यासक्रमात खंड पडतो, आणि मुलांच्या शिकण्याच्या प्रक्रियेत मोठे नुकसान होते. शाळेतील गळतीच्या प्रमाणातही वाढ होते, विशेषतः अशा भागात जिथे हवामानाच्या दुष्परिणामांचा अधिक परिणाम होतो.

3. शैक्षणिक पायाभूत सुविधांचा नाश:

हवामान बदलामुळे शाळांची इमारती, वर्गखोल्या, आणि इतर शैक्षणिक पायाभूत सुविधांचे नुकसान होत आहे. यामुळे शाळा दीर्घकाळ बंद राहतात, आणि मुलांच्या शैक्षणिक प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात.

4. मानसिक आरोग्यावर परिणाम:

अत्यंत हवामानाच्या घटना आणि शाळा बंद होणे यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतो. विद्यार्थी तणाव, भीती, आणि नैराश्य अनुभवतात, ज्यामुळे त्यांचे शैक्षणिक प्रदर्शन कमी होते.

हवामान बदलाचा शिक्षण व्यवस्थेवरील परिणाम

1. कौटुंबिक उत्पन्नावर परिणाम:

हवामान बदलामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न घटल्यामुळे अनेक वेळा कुटुंबांना आपल्या मुलांना शाळेतून काढून घरगुती कामकाजात सहभागी करावे लागते. यामुळे गळतीचे प्रमाण वाढते आणि मुलांचे शिक्षण थांबते.

2. शालेय भोजन योजनेवर परिणाम:

काही देशांमध्ये शाळांमध्ये पुरविण्यात येणारे पोषण आहार हे गरीब कुटुंबांसाठी एक महत्त्वाचे साधन आहे. हवामान बदलामुळे शाळा बंद असल्यास हे आहार मिळणे बंद होते, ज्यामुळे कुपोषणाचा धोका वाढतो आणि मुलांचे शैक्षणिक प्रदर्शनही घटते.

भारत आणि हवामान बदलाचे शैक्षणिक परिणाम

भारतासारख्या विकसनशील देशात हवामान बदलाचे शिक्षण क्षेत्रावर गंभीर परिणाम होत आहेत. देशातील ग्रामीण भागात शाळांच्या पायाभूत सुविधा पुरेशा नाहीत. उष्णतेच्या लाटा, पूर, आणि चक्रीवादळांमुळे शाळा बंद होतात आणि विद्यार्थ्यांना दीर्घकाळ शिकता येत नाही.

1. पुराचा प्रभाव:

विशेषतः बिहार, पश्चिम बंगाल, आणि आसामसारख्या राज्यांमध्ये पूर हे एक सामान्य संकट आहे. या पुरांमुळे शाळा बंद राहतात आणि शैक्षणिक नुकसानीचे प्रमाण वाढते.

2. उष्णतेच्या लाटांचा परिणाम:

राजस्थान, उत्तर प्रदेश, आणि मध्य प्रदेशसारख्या राज्यांमध्ये उष्णतेच्या लाटा वाढत आहेत, ज्यामुळे शाळांचे वेळापत्रक बिघडते, आणि विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात खंड पडतो.

हवामान बदलाशी निगडीत उपाययोजना

1. हवामान सहनशील शाळा निर्माण करणे:

हवामान बदलाच्या परिणामांना तोंड देण्यासाठी शाळांची पायाभूत संरचना मजबूत करणे गरजेचे आहे. यामध्ये पाण्याच्या व्यवस्थेसह पूर प्रतिरोधक इमारती, उष्णतेच्या लाटा सहन करणाऱ्या वर्ग खोल्या, आणि शाळांमध्ये नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण देणे यांचा समावेश होतो.

2. सुधारित शैक्षणिक धोरणे:

शाळा बंद झाल्यास मुलांना ऑनलाईन शिक्षण उपलब्ध करून देण्यासाठी ठोस धोरणे आखली पाहिजेत. तसेच, हवामान बदलाच्या प्रतिकूल परिणामांमुळे गळती टाळण्यासाठी सरकारी योजनांतून आर्थिक मदत देणे आवश्यक आहे.

3. शिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याची काळजी:

शिक्षकांना हवामान बदलाशी संबंधित शैक्षणिक धोरणे आणि आपत्ती व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी मानसिक आरोग्य सल्लागारांची नेमणूक करणे महत्त्वाचे आहे.

UPSC आणि MPSC साठी महत्त्व

1. शिक्षणावर हवामान बदलाचा परिणाम:

UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये हवामान बदलाचे शिक्षण क्षेत्रावर होणारे परिणाम, शैक्षणिक धोरणे आणि शैक्षणिक पायाभूत सुविधांवरील परिणाम यासंदर्भातील प्रश्न येऊ शकतात.

2. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP 2020):

हवामान बदलाचा शिक्षण क्षेत्रावरील परिणाम या संदर्भात NEP 2020 चे उद्दिष्टे आणि शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण यावर प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

निष्कर्ष

जागतिक बँकेचा "The Impact of Climate Change on Education" हा अहवाल हवामान बदलाचे शैक्षणिक व्यवस्थेवर होणारे गंभीर परिणाम स्पष्ट करतो. हवामान बदलामुळे शाळा बंद होणे, शैक्षणिक पायाभूत सुविधांचा नाश, शालेय गळती आणि शैक्षणिक नुकसान हे परिणाम होत आहेत. हे आव्हान हाताळण्यासाठी आणि शैक्षणिक व्यवस्थेला हवामान बदलाच्या धोक्यांपासून सुरक्षित ठेवण्यासाठी ठोस उपाययोजनांची गरज आहे.

5.4 भारताचे तीन आणखी रामसर स्थळे: जैवविविधतेचे रक्षण

भारताने आपल्या जैवविविधतेचे रक्षण करण्याच्या दिशेने आणखी एक पाऊल टाकले आहे. तीन नवीन आर्द्रभूमी स्थळे (wetlands), नांजरायण पक्षी अभयारण्य (तामिळनाडू), काझुवेली पक्षी अभयारण्य (तामिळनाडू), आणि तवा जलाशय (मध्य प्रदेश) यांना आंतरराष्ट्रीय महत्त्वाच्या रामसर स्थळांच्या यादीत समाविष्ट करण्यात आले आहे.

रामसर स्थळांचा महत्त्वपूर्ण संदर्भ

रामसर करार 1971 मध्ये इराणच्या रामसर शहरात करण्यात आला होता. हा करार आंतरराष्ट्रीय महत्त्वाच्या आर्द्रभूमी स्थळांच्या संरक्षण आणि टिकावासाठी महत्त्वाचा आहे. आर्द्रभूमी ही जैवविविधता, हवामान नियंत्रणे, आणि पाण्याच्या संवर्धनासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. यामुळे जैविक आणि पर्यावरणीय संतुलन राखण्यास मदत होते.

नवी समाविष्ट स्थळे

1. नांजरायण पक्षी अभयारण्य (तामिळनाडू):

स्थान: तिरुपूर जिल्ह्यातील नांजरायण तलावाच्या परिसरात हे अभयारण्य आहे.

वैशिष्ट्ये: हे स्थळ पक्ष्यांच्या स्थलांतरासाठी प्रसिद्ध आहे. येथे पाणथळ पक्ष्यांची अनेक प्रजाती पाहायला मिळतात. तसेच, हे अभयारण्य जैवविविधतेच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे आहे.

महत्त्व: स्थायिक पक्ष्यांसोबत येथे स्थलांतरित पक्ष्यांचे आगमन होते. त्यामुळे हे स्थळ पक्षी अभ्यासक आणि पर्यावरणतज्ज्ञांसाठी आदर्श ठरले आहे.

2. काझुवेली पक्षी अभयारण्य (तामिळनाडू):

स्थान: तामिळनाडूच्या विलुपुरम जिल्ह्यातील काझुवेली येथे आहे.

वैशिष्ट्ये: हे अभयारण्य खाऱ्या पाण्याच्या आर्द्रभूमीसाठी प्रसिद्ध आहे. येथील किनारपट्टीवरील आर्द्रभूमी परिसंस्थेमध्ये पाणथळ पक्ष्यांच्या अनेक प्रजातींची भरभराट होते.

महत्त्व: पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून महत्त्वाच्या असलेल्या या स्थळाने तामिळनाडूमधील जैवविविधतेला संरक्षण दिले आहे.

3. तवा जलाशय (मध्य प्रदेश):

स्थान: मध्य प्रदेशमधील होशंगाबाद जिल्ह्यात नर्मदा नदीवर हा जलाशय बांधलेला आहे.

वैशिष्ट्ये: तवा जलाशय हा सिंचन, जलपुरवठा आणि मासेमारीसाठी प्रसिद्ध आहे. येथे विविध जलचर प्रजातींसाठी उपयुक्त परिसंस्था निर्माण झाली आहे.

महत्त्व: या जलाशयामुळे जलचर प्रजातींना अनुकूल पर्यावरण उपलब्ध होत आहे. याशिवाय, याचा स्थानिक शेतकऱ्यांच्या उपजीविकेवरही महत्त्वपूर्ण परिणाम होत आहे.

आर्द्रभूमीचे महत्त्व

आर्द्रभूमी स्थळे पाण्याचे स्त्रोत म्हणून कार्य करतात, कार्बनचे संचयन करतात, आणि हवामान नियंत्रित करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. याशिवाय, जैवविविधतेच्या संरक्षणातही आर्द्रभूमीचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. या स्थळांचे टिकाव राखणे देशाच्या पर्यावरणीय आरोग्यासाठी अत्यावश्यक आहे.

1. जैवविविधतेचे रक्षण:

रामसर स्थळांमुळे अनेक पक्षी, प्राणी, जलचर आणि वनस्पतींना त्यांच्या उपजीविकेचे साधन मिळते. स्थलांतरित पक्ष्यांच्या आगमनाने आर्द्रभूमी परिसंस्थेला अधिक महत्त्व प्राप्त होते.

2. हवामान बदलाशी लढा:

आर्द्रभूमी स्थळे हवामान बदलाच्या परिणामांशी लढण्यासाठी उपयुक्त आहेत. ती कार्बन संचयन करतात आणि परिसंस्थेतील संतुलन राखतात. यामुळे स्थानिक हवामान नियंत्रणे, तसेच पूर आणि दुष्काळ या नैसर्गिक आपत्तींचा प्रतिकार करता येतो.

3. पर्यावरणीय पर्यटनाचा विकास:

रामसर स्थळांचे संरक्षण केल्यास पर्यावरणीय पर्यटनाला चालना मिळते. यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर सकारात्मक परिणाम होतो आणि पर्यावरण संवर्धनाच्या दृष्टीने जनजागृती होते.

भारत आणि रामसर स्थळे

भारताने आतापर्यंत 75 स्थळे रामसर यादीत समाविष्ट केली आहेत. हे जैवविविधता रक्षणाच्या दिशेने महत्त्वाचे पाऊल आहे. भारतात आर्द्रभूमी स्थळांचे संरक्षण करण्यासाठी सरकारने विविध धोरणे आणि प्रकल्प सुरू केले आहेत. नवीन स्थळांचे समावेश भारतीय जैवविविधतेच्या संरक्षणास एक मजबूत आधार देतात.

UPSC आणि MPSC साठी महत्त्व

1. आर्द्रभूमीचे महत्त्व:

UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये पर्यावरण आणि जैवविविधतेशी संबंधित प्रश्न विचारले जातात. यामध्ये आर्द्रभूमी स्थळांचे संरक्षण, रामसर करार, जैवविविधतेच्या टिकावासाठी धोरणे, हवामान बदलाचे परिणाम, आणि जैवविविधतेचे संवर्धन याविषयी प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

2. पर्यावरणीय धोरणे आणि आंतरराष्ट्रीय करार:

रामसर करार आणि आर्द्रभूमीचे संरक्षण ही पर्यावरणीय धोरणांचा महत्त्वाचा भाग आहेत. याबाबतच्या जागतिक आणि राष्ट्रीय प्रयत्नांवर UPSC आणि MPSC च्या परीक्षांमध्ये प्रश्न विचारले जातात.

निष्कर्ष

भारताने तीन नवीन आर्द्रभूमी स्थळांचे रामसर यादीत समावेश करून जैवविविधतेच्या संरक्षणाच्या दिशेने महत्त्वाचे पाऊल उचलले आहे. नांजरायण, काझुवेली आणि तवा जलाशय ही स्थळे स्थानिक जैवविविधतेच्या टिकावासाठी महत्त्वाची आहेत. या स्थळांचे रक्षण करणे पर्यावरणीय संतुलनासाठी आवश्यक आहे, आणि त्याचवेळी पर्यावरणीय पर्यटन, हवामान नियंत्रण, आणि पाण्याच्या स्त्रोताचे संवर्धन यामध्येही मोठे योगदान देऊ शकते.

5.5 “द स्टेट ऑफ द वर्ल्ड्स मँग्रोव्ह्ज 2024” अहवाल: मँग्रोव्ह संरक्षणाचे महत्त्व

“द स्टेट ऑफ द वर्ल्ड्स मँग्रोव्ह्ज 2024” हा अहवाल **ग्लोबल मँग्रोव्ह अलायन्स द्वारे 26 जुलै रोजी जागतिक मँग्रोव्ह दिवसाच्या निमित्ताने** प्रसिद्ध करण्यात आला. या अहवालात जगभरातील मँग्रोव्ह जंगलांच्या स्थितीचा आढावा घेतला गेला आहे आणि त्यांचे संरक्षण व संवर्धन करण्याची तातडीने गरज असल्याचे अधोरेखित करण्यात आले आहे.

मँग्रोव्ह्सचे महत्त्व

मँग्रोव्ह्स हे किनारी परिसंस्थेतील महत्त्वाचे घटक आहेत. हे वनस्पती समुद्रकिनारी आणि खारट पाण्याच्या परिसरात वाढतात, आणि विविध प्रकारच्या वन्यजीवांचे आश्रयस्थान आहेत. मँग्रोव्ह्सच्या संरक्षणासाठी त्यांचे जैविक, पर्यावरणीय, आणि आर्थिक महत्त्व ओळखणे अत्यावश्यक आहे.

1. कार्बन संचयन:

मँग्रोव्ह जंगलांना "ब्लू कार्बन इकोसिस्टम" म्हणून ओळखले जाते कारण ते मोठ्या प्रमाणात कार्बनचा साठा करतात. ते वातावरणातील कार्बन डायऑक्साइड शोषून घेतात आणि कार्बन संचयित करून हवामान बदलावर नियंत्रण ठेवतात.

2. सागरी जैवविविधतेचे संरक्षण:

मँग्रोव्ह्स विविध सागरी प्रजातींसाठी जीवनाचा आधार देतात. या वनस्पतींमध्ये मासे, पक्षी, आणि इतर जलचर प्रजाती निवारा घेतात, आणि ते त्यांच्या उपजीविकेसाठी महत्त्वाचे आहेत.

3. किनारपट्टीचे संरक्षण:

मँग्रोव्ह्स समुद्राच्या लाटा आणि वादळांपासून किनारपट्टीचे संरक्षण करतात. हे वनस्पती मातीची धूप कमी करतात आणि किनाऱ्यावरील समुदायांना नैसर्गिक आपत्तींमधून बचावण्यासाठी मदत करतात.

4. स्थानिक समुदायांवर प्रभाव:

मँग्रोव्ह्स हे स्थानिक समुदायांच्या जीवनशैलीत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. मच्छीमारी, जंगलातील उत्पादनं, आणि पर्यटन यासाठी मँग्रोव्ह्स महत्त्वाचे आहेत.

अहवालातील महत्त्वाचे निष्कर्ष

“द स्टेट ऑफ द वर्ल्ड्स मँग्रोव्ह्ज 2024” अहवालात खालील मुख्य मुद्दे अधोरेखित करण्यात आले आहेत:

1. मँग्रोव्ह्सच्या संख्येत घट:

अहवालानुसार, गेल्या काही दशकांमध्ये जगभरात मँग्रोव्ह्सच्या जंगलांची मोठ्या प्रमाणात हानी झाली आहे. मुख्यतः शहरीकरण, उद्योगधंद्यांची वाढ, आणि कृषी विस्तारामुळे मँग्रोव्ह्स नष्ट होत आहेत.

2. वाढणारे धोके:

हवामान बदल, समुद्र पातळी वाढ, आणि प्रदूषण हे मँग्रोव्ह परिसंस्थेसमोर प्रमुख धोके आहेत. तसेच, मँग्रोव्ह्सच्या जंगलांवरील मानवी हस्तक्षेपामुळे त्यांची पुनरुत्पादन क्षमता कमी होत आहे.

3. संवर्धनाचे आव्हान:

अहवालात म्हटले आहे की, मँग्रोव्ह्सच्या संरक्षणासाठी जागतिक स्तरावर प्रयत्न वाढवणे आवश्यक आहे. विविध देशांनी मँग्रोव्ह संरक्षणासाठी धोरणे स्वीकारली असली तरी, त्यांची अंमलबजावणी सशक्त करणे गरजेचे आहे.

4. समुद्र पातळी वाढीचा परिणाम:

समुद्र पातळीच्या वाढीमुळे मँग्रोव्ह परिसंस्थेवर गंभीर परिणाम होण्याची शक्यता आहे. यामुळे जैवविविधतेचा नाश होऊ शकतो आणि किनारपट्टीवरील समुदायांवरही प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतो.

मँग्रोव्ह्सचे जागतिक महत्व आणि भारताचा दृष्टिकोन

भारत मँग्रोव्ह्सच्या संख्येनुसार जगातील सर्वांत मोठ्या मँग्रोव्ह परिसंस्था असणाऱ्या देशांपैकी एक आहे. सुंदरबनातील मँग्रोव्ह्स जागतिक दर्जाच्या आहेत आणि भारतीय जैवविविधतेच्या दृष्टीने अमूल्य आहेत. भारतीय सरकार मँग्रोव्ह संवर्धनासाठी अनेक योजना राबवते.

1. राष्ट्रीय मँग्रोव्ह संरक्षण कार्यक्रम:

भारतात राष्ट्रीय मँग्रोव्ह संरक्षण कार्यक्रम चालवला जातो, ज्यामध्ये मँग्रोव्ह परिसंस्थांचे संवर्धन आणि पुनरुत्पादन यावर भर दिला जातो.

2. जैवविविधता रक्षण आणि हवामान बदलाशी लढा:

भारतीय हवामान धोरणात मँग्रोव्ह परिसंस्थांचा हवामान बदलाशी लढा देण्यासाठी महत्त्वाचा घटक म्हणून विचार केला जातो. या परिसंस्थांच्या संरक्षणामुळे हवामान बदलाशी संबंधित धोके कमी होण्यास मदत होईल.

3. स्थानिक समुदायांची भूमिका:

भारतीय मँग्रोव्ह परिसंस्थांमध्ये स्थानिक समुदायांच्या सहभागाने संरक्षणाचा भाग म्हणून महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. मच्छीमारी आणि जंगलातील उत्पादनांसाठी या समुदायांवर अवलंबून राहिल्याने त्यांनी या परिसंस्थांचे संवर्धन करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. पर्यावरणीय आणि जैवविविधतेच्या संरक्षणाचे मुद्दे:

मँग्रोव्ह संरक्षण आणि त्यांचे पर्यावरणीय महत्त्व हे UPSC आणि MPSC च्या पर्यावरण आणि पर्यावरणीय संवर्धनाच्या अभ्यासक्रमात महत्त्वपूर्ण ठरतात. यासंबंधी प्रश्न परीक्षांमध्ये विचारले जाऊ शकतात.

2. जागतिक धोरणे आणि आंतरराष्ट्रीय करार:

मँग्रोव्ह संरक्षणासाठी रामसर करार, आंतरराष्ट्रीय जैवविविधता करार, आणि सेंद्रिय कार्बन संचयनाचे महत्त्व हे विषय परीक्षेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत.

निष्कर्ष

"द स्टेट ऑफ द वर्ल्ड्स मँग्रोव्ह्ज 2024" अहवालाने जागतिक स्तरावर मँग्रोव्ह परिसंस्थांच्या संवर्धनासाठी तातडीने उपाययोजना करण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. भारताने मँग्रोव्ह संरक्षणासाठी महत्त्वाचे धोरणात्मक पाऊल उचलले आहे, परंतु अद्याप अधिक प्रयत्नांची गरज आहे. जैवविविधतेच्या संवर्धनासाठी, हवामान बदलाशी लढण्यासाठी, आणि स्थानिक समुदायांच्या हितासाठी मँग्रोव्ह संरक्षण अनिवार्य आहे.

5.6 Ceropegia Shivrayiana: महाराष्ट्रातील नवी फूलदार वनस्पती

कोल्हापूर जिल्ह्यातील विशालगड परिसरात **Ceropegia शिवरायियाना** नावाची नवी फूलदार वनस्पती शोधण्यात आली आहे. Ceropegia या प्रजातीतील ही वनस्पती **छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या नावावरून नाव देण्यात आले आहे**. या वनस्पतीचा शोध स्थानिक वनस्पतिशास्त्रज्ञांनी घेतला असून ती जैवविविधतेच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जात आहे.

Ceropegia शिवरायियाना वनस्पतीचे वैशिष्ट्ये

Ceropegia प्रजातीतील वनस्पतींना सामान्यत: **"लॅटर्न फ्लॉवर्स"** असे म्हटले जाते कारण त्यांची फुले कंदीलासारखी असतात. हे दुर्मिळ वनस्पतींमध्ये गणले जातात आणि त्यांचे संवर्धन महत्त्वाचे आहे. Ceropegia शिवरायियाना ही वनस्पती खालील वैशिष्ट्ये दाखवते:

1. वैशिष्ट्यपूर्ण फुले:

Ceropegia शिवरायियाना ही वनस्पती विशेषतः आपल्या कंदीलासारख्या फुलांसाठी ओळखली जाते. तिच्या फुलांचा आकार आकर्षक आहे आणि ती पहिल्यांदा विशालगडाच्या डोंगराळ भागात आढळून आली.

2. दुर्मिळ वनस्पती:

ही वनस्पती अत्यंत दुर्मिळ असून, तिच्या शोधाने महाराष्ट्रातील जैवविविधतेच्या दृष्टीने एक नवीन बाब समोर आली आहे. ती केवळ विशिष्ट पर्यावरणीय परिस्थितीतच वाढते आणि त्यामुळे तिचे संवर्धन महत्त्वाचे आहे.

3. नावाची महत्ता:

Ceropegia शिवरायियाना या वनस्पतीचे नाव छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या नावावरून देण्यात आले आहे. छत्रपती शिवरायांची विशालगडाशी असलेली ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक जोड लक्षात घेऊन या वनस्पतीला त्यांचे नाव देण्यात आले आहे.

Ceropegia प्रजातीची वैशिष्ट्ये

Ceropegia प्रजातीतील वनस्पती विविध प्रकारच्या खडकाळ आणि डोंगराळ भागात वाढतात. या प्रजातीतील बहुतेक वनस्पती हिवाळ्यात फुलतात आणि त्यांच्या फुलांचा आकार आणि संरचना अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण असते.

1. संरक्षणाची गरज:

Ceropegia प्रजातीतील वनस्पती दुर्मिळ असून, अनेक वेळा मानवी हस्तक्षेप, शहरीकरण, आणि जंगलतोड यांमुळे त्यांची संख्या कमी होते. या वनस्पतींचे संवर्धन करणे अत्यावश्यक आहे कारण त्यांची जैविक आणि औषधी महत्त्व मोठे आहे.

2. औषधी गुणधर्म:

Ceropegia वनस्पतींमध्ये अनेक औषधी गुणधर्म आढळतात. पारंपारिक औषधांमध्ये त्यांचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात केला जातो. म्हणूनच, या वनस्पतींना टिकवण्यासाठी आणि त्यांचा अभ्यास करण्यासाठी शास्त्रीय संशोधनाची आवश्यकता आहे.

Ceropegia शिवरायियाना चा महाराष्ट्राच्या जैवविविधतेत योगदान

महाराष्ट्रातील विविध परिसंस्था आणि जैवविविधतेमुळे राज्यात अनेक दुर्मिळ आणि महत्त्वपूर्ण वनस्पती आढळतात. Ceropegia शिवरायियाना ही वनस्पती या जैवविविधतेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

1. सह्याद्री पर्वत आणि जैवविविधता:

सह्याद्री पर्वत हे जैवविविधतेच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत. या परिसरात विविध प्रकारच्या दुर्मिळ वनस्पती आणि प्राणी आढळतात, आणि Ceropegia शिवरायियाना या वनस्पतीचा शोध सह्याद्रीच्या महत्त्वाला अधोरेखित करतो.

2. पर्यावरणीय महत्त्व:

Ceropegia शिवरायियाना ही वनस्पती स्थानिक परिसंस्थेच्या संतुलनात महत्त्वाची भूमिका बजावते. तिचे संवर्धन केल्यास ती पर्यावरणीय संतुलन राखण्यात मदत करेल.

संवर्धनाची गरज आणि आव्हाने

Ceropegia शिवरायियाना सारख्या दुर्मिळ वनस्पतींना संरक्षित करणे आवश्यक आहे. त्यांचा नैसर्गिक अधिवास बदलल्यास किंवा नष्ट झाल्यास त्यांच्यावर गंभीर परिणाम होऊ शकतो. यासाठी वनस्पतिशास्त्रज्ञ, पर्यावरणप्रेमी, आणि स्थानिक प्रशासनांनी एकत्रित प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

1. पर्यावरणीय धोरणे:

महाराष्ट्र शासनाने अशा दुर्मिळ वनस्पतींच्या संवर्धनासाठी विशेष कार्यक्रम राबवले पाहिजेत. वनस्पतींच्या अधिवासाचे संरक्षण करणे आणि स्थानिक समुदायांचा सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे.

2. शास्त्रीय संशोधन:

Ceropegia शिवरायियाना सारख्या वनस्पतींवर अधिक संशोधन केले पाहिजे. त्यांच्या औषधी आणि पर्यावरणीय गुणधर्मांचा अभ्यास केल्यास मानवजातीला अधिक लाभ होऊ शकतो.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. जैवविविधता संवर्धन आणि पर्यावरणीय मुद्दे:

Ceropegia शिवरायियाना च्या शोधाने जैवविविधतेच्या संवर्धनाशी संबंधित मुद्द्यांना अधोरेखित केले आहे. परीक्षांमध्ये जैवविविधतेचे संरक्षण, सह्याद्री पर्वताची जैवविविधता, आणि औषधी वनस्पती यावर आधारित प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

2. वनस्पतिशास्त्र आणि पर्यावरण:

Ceropegia प्रजातीच्या वनस्पतींवर आधारित शास्त्रीय मुद्दे UPSC आणि MPSC च्या पर्यावरण आणि वनस्पतिशास्त्र विभागातील महत्त्वाचे घटक असतील.

निष्कर्ष

Ceropegia शिवरायियाना या नवी वनस्पतीचा शोध महाराष्ट्रातील जैवविविधतेच्या संवर्धनासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. सह्याद्री पर्वताची परिसंस्था आणि त्यात आढळणाऱ्या दुर्मिळ वनस्पतींचे संवर्धन करण्यासाठी अधिक शास्त्रीय आणि धोरणात्मक प्रयत्नांची गरज आहे. जैवविविधतेच्या संवर्धनासाठी भारताने केलेले प्रयत्न जागतिक स्तरावर आदर्श ठरतील.

5.7 क्लायमेट रेझिलियंट आणि बायोफोर्टिफाइड पिकांचे प्रकार जारी: शाश्वत शेतीच्या दिशेने पाऊल

पंतप्रधानांनी 109 **उच्च उत्पादनक्षम, क्लायमेट रेझिलियंट** आणि **बायोफोर्टिफाइड** पिकांच्या प्रकारांचे उद्घाटन केले आहे. या नवीन प्रकारांमुळे भारतीय कृषी क्षेत्रातील उत्पादनक्षमता आणि शाश्वतता वाढेल, तसेच हवामान बदलामुळे निर्माण होणाऱ्या आव्हानांचा सामना करण्यास मदत होईल.

नवीन प्रकारांचे महत्त्व

1. क्लायमेट रेझिलियंट पिके:

क्लायमेट रेझिलियंट प्रकारांची उद्दिष्टे म्हणजे हवामानातील बदलांशी तग धरणारी पिके विकसित करणे. वाढती तापमान, बदललेली पाऊसमान पद्धती आणि दुष्काळ यांसारख्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी या प्रकारांचे महत्त्व आहे.

2. बायोफोर्टिफाइड पिके:

बायोफोर्टिफाइड पिकांमध्ये आवश्यक पोषणतत्वांचा समावेश अधिक प्रमाणात असतो. विशेषत: लोह, झिंक, आणि विटामिन-A सारख्या घटकांनी समृद्ध पिके विकसित करण्यावर भर दिला जात आहे, ज्यामुळे पोषणाच्या समस्या सोडवण्यासाठी मदत होईल.

3. उच्च उत्पादनक्षम पिके:

या प्रकारांमध्ये उच्च उत्पादनक्षम पिके विकसित केली गेली आहेत. त्यामुळे कमी जमिनीवर जास्त उत्पादन घेता येईल आणि कृषी उत्पादन वाढवता येईल.

कृषी क्षेत्रातील बदल

1. शाश्वत शेतीच्या दिशेने वाटचाल:

क्लायमेट रेझिलियंट आणि बायोफोर्टिफाइड प्रकारांच्या माध्यमातून भारत शाश्वत शेती करण्याच्या दिशेने महत्त्वाचे पाऊल उचलत आहे. हवामान बदलामुळे निर्माण होणाऱ्या आव्हानांशी तग धरण्यासाठी शेतकऱ्यांना या प्रकारांचे प्रशिक्षण आणि मदत दिली जाईल.

2. कृषी उत्पादनवाढीसाठी धोरणात्मक उपाय:

भारतातील शेती उत्पादनक्षमता वाढवण्यासाठी उच्च उत्पादनक्षम प्रकारांचा वापर महत्त्वाचा ठरेल. यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे आणि त्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करणे शक्य होईल.

बायोफोर्टिफाइड प्रकारांचे फायदे

1. पोषण सुरक्षा सुधारणा:

बायोफोर्टिफाइड पिकांचे मोठे महत्त्व म्हणजे पोषण सुरक्षा सुधारण्यासाठी त्यांचा वापर होतो. यातील पोषक घटक लोकांच्या आहारातील पोषणाचे प्रमाण वाढवतील, विशेषत: ग्रामीण भागातील गरीब लोकांसाठी याचा फायदा होईल.

2. आरोग्य सुधारणा:

बायोफोर्टिफाइड पिकांमध्ये समृद्ध असलेले लोह, झिंक, आणि विटामिन-A यांसारखे पोषक घटक मूलभूत आरोग्याच्या समस्या जसे की अल्पपोषण, रक्ताल्पता यांसारख्या समस्यांचा सामना करण्यासाठी उपयुक्त ठरतील.

भारतासाठी विशेष बाबी

1. कृषी क्षेत्रातील हवामान बदलाचे परिणाम:

हवामान बदलामुळे भारताच्या कृषी क्षेत्रावर मोठा परिणाम झाला आहे. पाऊसमानातील बदल, तापमान वाढ, आणि दुष्काळाचे वाढते प्रमाण यामुळे शेतकऱ्यांना मोठे आव्हान येत आहे. अशा परिस्थितीत क्लायमेट रेझिलियंट पिकांचे महत्त्व अधिक आहे.

2. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्याचे उद्दिष्ट:

भारत सरकारचे एक प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे 2022 पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करणे. या उद्दिष्टाच्या पार्श्वभूमीवर उच्च उत्पादनक्षम आणि बायोफोर्टिफाइड पिके महत्त्वाची ठरतील.

3. क्लायमेट स्मार्ट ॲग्रीकल्चर (CSA):

क्लायमेट स्मार्ट ॲग्रीकल्चर ही एक महत्त्वाची संकल्पना आहे ज्याद्वारे हवामान बदलाशी तडजोड करून शाश्वत शेती पद्धती विकसित केल्या जातात. या नव्या प्रकारांच्या माध्यमातून भारताचे क्लायमेट स्मार्ट शेती क्षेत्रात नेतृत्वाचे स्थान बळकट होईल.

शेतकऱ्यांना मिळणारे लाभ

1. उत्पादन वाढ:

या पिकांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना जास्त उत्पादन घेण्याची संधी मिळेल, ज्यामुळे त्यांचे उत्पन्न वाढेल आणि अन्न सुरक्षा सुधारणे शक्य होईल.

2. कमी इनपुट खर्च:

या पिकांमुळे कमी इनपुट खर्चात जास्त उत्पादन घेता येईल. विशेषत: पाणी बचत, कमी कीटकनाशकांचा वापर, आणि इतर संसाधनांचा अल्प वापर यामुळे शेती अधिक शाश्वत होईल.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. कृषी विषयातील समकालीन घटना:

कृषी विषयातील समकालीन घटना या परीक्षांसाठी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. क्लायमेट रेझिलियंट आणि बायोफोर्टिफाइड पिकांचे प्रकार हा एक महत्त्वाचा विषय आहे, ज्यावर आधारित प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

2. शाश्वत विकास आणि हवामान बदल:

शाश्वत विकास, हवामान बदलाचे परिणाम, आणि त्यावरील उपाययोजना यांसारखे विषय परीक्षेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत. या पिकांच्या माध्यमातून हवामान बदलाशी तडजोड करून शाश्वत शेती कशी केली जाऊ शकते यावर आधारित प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

3. कृषी उत्पन्नवाढ आणि पोषण सुरक्षा:

कृषी उत्पन्नवाढ, पोषण सुरक्षा, आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी सरकारच्या धोरणांचा अभ्यास परीक्षेत उपयुक्त ठरेल. विशेषत: कौशल्य आधारित प्रश्न आणि निबंध लेखन या विभागांत याचा अभ्यास होऊ शकतो.

निष्कर्ष

पंतप्रधानांनी जारी केलेल्या 109 उच्च उत्पादनक्षम, क्लायमेट रेझिलियंट आणि बायोफोर्टिफाइड पिकांच्या प्रकारांमुळे भारतीय शेती क्षेत्रात मोठा बदल होण्याची शक्यता आहे. या प्रकारांमुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल, पोषण सुरक्षा सुधारेल, आणि हवामान बदलांच्या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी शेतकऱ्यांना सक्षम केले जाईल. UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या दृष्टीने या विषयांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

6. सामाजिक समस्या

6.1 सुरक्षा आरोग्य सेवा व्यावसायिकांची

नुकतीच आरोग्य सेवा व्यावसायिकांच्या सुरक्षेसाठी **राष्ट्रीय कार्यदल (NTF)** ची पहिली बैठक झाली. हा कार्यदल सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशानुसार स्थापन करण्यात आला होता. या कार्यदलाची स्थापना RG Kar मेडिकल कॉलेज आणि हॉस्पिटल (कोलकाता) येथे एका पोस्टग्रॅज्युएट डॉक्टरच्या हत्येनंतर करण्यात आली आहे.

आरोग्य सेवा व्यावसायिकांची सुरक्षा आणि वाढती आव्हाने

आरोग्य सेवा व्यावसायिक, विशेषतः डॉक्टर, परिचारिका, आणि इतर आरोग्य कर्मचारी हे कोरोनाच्या साथीच्या काळात व इतर अत्यावश्यक परिस्थितींमध्ये आपले जीवन धोक्यात घालून सेवा देत असतात. मात्र, अनेक वेळा त्यांना रुग्णांच्या नातेवाईकांकडून शारीरिक आणि मानसिक छळाचा सामना करावा लागतो. या प्रकारच्या घटनांमध्ये वाढ झाल्यामुळे आरोग्य सेवा व्यावसायिकांच्या सुरक्षेचा मुद्दा चर्चेत आला आहे.

1. कोलकात्यातील हत्या प्रकरण:

RG Kar मेडिकल कॉलेजमध्ये एका पोस्टग्रॅज्युएट डॉक्टरच्या हत्येनंतर देशभरात आरोग्य सेवा व्यावसायिकांच्या सुरक्षेचा मुद्दा प्रखर झाला. रुग्णांच्या उपचारात उणीव किंवा उपचारादरम्यान रुग्णाचा मृत्यू झाला, तर रुग्णांच्या नातेवाईकांकडून डॉक्टर आणि कर्मचाऱ्यांवर हल्ले होण्याच्या घटनांमध्ये वाढ झाली आहे.

2. आरोग्य सेवा क्षेत्रातील हिंसाचाराची वाढ:

सर्वेक्षणानुसार, अनेक डॉक्टरांनी सांगितले आहे की, त्यांना त्यांच्या करिअरमध्ये किमान एकदा हिंसाचाराचा सामना करावा लागला आहे. कोविड-19 महामारीच्या काळात हा मुद्दा विशेषतः जास्त गंभीर झाला, जिथे आरोग्य सेवा व्यावसायिकांना वेळोवेळी हल्ल्यांचा सामना करावा लागला.

राष्ट्रीय कार्यदलाची स्थापना आणि उद्दिष्टे

सर्वोच्च न्यायालयाने आरोग्य सेवा व्यावसायिकांच्या सुरक्षेसाठी राष्ट्रीय कार्यदल (National Task Force - NTF) स्थापन करण्याचे निर्देश दिले आहेत. या कार्यदलाचे उद्दिष्ट खालीलप्रमाणे आहे:

1. सुरक्षा उपाययोजनांचे नियमन:

NTF ची पहिली बैठक देशभरातील आरोग्य सेवा व्यावसायिकांच्या सुरक्षेच्या मुद्द्यांवर विचार करण्यासाठी बोलावण्यात आली होती. सुरक्षा उपाययोजना, योग्य पायाभूत सुविधा आणि सुरक्षित कार्यक्षेत्र याबद्दल सखोल चर्चा करण्यात आली.

2. कायदे आणि अंमलबजावणी:

आरोग्य सेवा व्यावसायिकांच्या सुरक्षेसाठीचे कायदे आधीपासून अस्तित्वात आहेत, मात्र त्यांची अंमलबजावणी कमकुवत आहे. राष्ट्रीय कार्यदलाने या कायद्यांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे, ज्यामध्ये डॉक्टरांना आणि इतर कर्मचाऱ्यांना संपूर्ण सुरक्षा मिळावी.

3. प्रशिक्षण आणि जनजागृती:

हिंसाचार टाळण्यासाठी रुग्णांच्या नातेवाईकांना प्रशिक्षित करणे आणि जनजागृती करणे यावर भर दिला जात आहे. रुग्णांच्या भावना समजून घेणे आणि त्यांच्याशी संवाद साधण्याच्या योग्य तंत्रांचा वापर करून डॉक्टरांना त्यांचे कार्य पार पाडता यावे, यासाठी प्रशिक्षणाची गरज अधोरेखित करण्यात आली आहे.

हिंसाचाराविरोधात कायदे आणि सुरक्षा उपाय

भारतात **हेल्थकेअर सर्व्हिस पर्सनल प्रोटेक्शन ॲक्ट** अस्तित्वात आहे, ज्यामध्ये आरोग्य सेवा व्यावसायिकांवरील हल्ल्यांवर कठोर कारवाईचे प्रावधान आहे. मात्र, या कायद्यांची अंमलबजावणी अनेक वेळा अशक्त ठरली आहे.

1. कायदा व्यवस्थेत सुधारणा:

आरोग्य सेवा व्यावसायिकांवरील हल्ल्यांवर कठोर कारवाई करणे आणि संबंधित कायद्यांमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे. राज्य आणि केंद्र सरकारांनी एकत्रितपणे काम करून या कायद्यांची अंमलबजावणी मजबूत केली पाहिजे.

2. सुरक्षित कार्यक्षेत्र:

अस्पतालांमध्ये डॉक्टर आणि कर्मचाऱ्यांसाठी सुरक्षित कार्यक्षेत्र तयार करण्यासाठी विशेषत: सुरक्षा रक्षकांची नियुक्ती, सीसीटीव्ही कॅमेरे यांसारख्या उपाययोजना करण्यात याव्यात.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. भारतीय न्यायव्यवस्था आणि सुरक्षा कायदे:

आरोग्य सेवा व्यावसायिकांच्या सुरक्षेवर आधारित कायदे आणि याच्याशी संबंधित सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयांवर आधारित प्रश्न UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये विचारले जाऊ शकतात.

2. संविधानातील कायदे आणि सार्वजनिक धोरणे:

आरोग्य सेवा व्यावसायिकांवरील हल्ल्यांना प्रतिबंध करण्यासाठी राज्य आणि केंद्र शासनाच्या धोरणांची समीक्षा UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये भारतीय राज्यघटना आणि कायद्यांच्या अंमलबजावणीच्या संदर्भात विचारली जाऊ शकते.

निष्कर्ष

आरोग्य सेवा व्यावसायिकांची सुरक्षा हा एक गंभीर प्रश्न बनला आहे. या व्यावसायिकांनी समाजाच्या आरोग्याची काळजी घेताना आपले जीवन धोक्यात घालून काम करणे हे अपेक्षित नाही. राष्ट्रीय कार्यदलाच्या प्रयत्नांमुळे आरोग्य सेवा व्यावसायिकांच्या सुरक्षेची समस्या सोडवण्यासाठी योग्य उपाययोजना राबवल्या जातील, अशी अपेक्षा आहे.

6.2 खेल आणि लिंग समानता: UNESCO चा 'स्पोर्ट आणि जेंडर इक्वॅलिटी गेम प्लॅन'

UNESCO ने **'स्पोर्ट अँड जेंडर इक्वॅलिटी गेम प्लॅन'** हा अहवाल ऑलिम्पिक गेम्सच्या आधी जाहीर केला. या अहवालात खेळामध्ये लिंग समानतेच्या क्षेत्रातील सतत असलेली असमानता अधोरेखित करण्यात आली आहे आणि यावर मात करण्यासाठी लिंग-परिवर्तनकारी क्रीडा धोरणे आणि कार्यक्रमांसाठी मार्गदर्शन प्रदान केले आहे.

अहवालाचे उद्दिष्ट

UNESCO च्या या अहवालाचे मुख्य उद्दिष्ट खेळामध्ये स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करणे आहे. जगभरात खेळामध्ये महिलांच्या सहभागाला तोंड द्यावे लागणारे आव्हान आणि खेळामध्ये असलेली असमानता लक्षात घेऊन, UNESCO ने लिंग आधारित खेळ धोरणे आणि कार्यक्रमांसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे सादर केली आहेत.

1. लिंग असमानता खेळामध्ये का?

खेळाच्या सर्व पातळ्यांवर, विशेषत: प्रशासन, नेतृत्व, आणि प्रशिक्षण या क्षेत्रात, महिलांचा सहभाग तुलनेने खूपच कमी आहे. विशेषतः आंतरराष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धांमध्ये महिला खेळाडूंच्या उपस्थितीमध्ये फरक दिसून येतो. हा अहवाल या असमानतेचा अभ्यास करून महिला आणि पुरुषांच्या समान प्रतिनिधित्वावर भर देतो.

2. महिला खेळाडूंसाठी आधारभूत संरचना आणि समर्थन:

अनेक देशांमध्ये महिला खेळाडूंना योग्य पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक पाठिंबा मिळत नाही. UNESCO ने महिलांच्या खेळासाठी आवश्यक असलेल्या संसाधनांची आणि मदतीची गरज अधोरेखित केली आहे.

अहवालाच्या महत्त्वपूर्ण शिफारशी

UNESCO च्या अहवालात खालील महत्त्वपूर्ण शिफारशी करण्यात आल्या आहेत:

1. समान धोरणांची अंमलबजावणी:

सर्व देशांनी खेळामध्ये लिंग समानतेच्या धोरणांची अंमलबजावणी केली पाहिजे. यामध्ये महिलांना खेळाच्या सर्व स्तरांवर, विशेषत: नेतृत्वाच्या भूमिकांमध्ये, संधी मिळण्यावर भर दिला जातो.

2. प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि स्त्री-पुरुष समानता:

स्त्री-पुरुष समानतेसाठी जागरूकता कार्यक्रम आणि प्रशिक्षण शिबिरे आयोजिली जाऊ शकतात, जेणेकरून खेळामध्ये महिला आणि पुरुष यांना समान संधी आणि सन्मान मिळावा.

3. सकारात्मक कार्यवाही:

महिलांच्या सहभागास प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारांनी आणि आंतरराष्ट्रीय क्रीडा संघटनांनी सकारात्मक कार्यवाहीच्या धोरणांचा अवलंब करावा. हे धोरण खेळामध्ये महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी महत्त्वाचे ठरू शकते.

खेळातील लिंग असमानतेची कारणे

1. सांस्कृतिक आणि सामाजिक अडथळे:

खेळामध्ये महिलांच्या सहभागाच्या विरोधात अनेक सांस्कृतिक आणि सामाजिक अडथळे आहेत. अनेक समाजांमध्ये, महिला खेळामध्ये सहभागी होण्यास प्रोत्साहित केल्या जात नाहीत.

2. आर्थिक आणि संसाधनांची कमतरता:

महिला खेळाडूंना अनेक वेळा पुरुषांच्या तुलनेत कमी आर्थिक मदत मिळते. तसेच, पायाभूत सुविधांचा अभाव हे देखील एक प्रमुख कारण आहे. UNESCO च्या अहवालात या समस्यांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

3. माध्यमांमधील असमानता:

महिला खेळाडूंच्या यशाचा माध्यमांमध्ये तितकासा प्रचार होत नाही, जे खेळाच्या क्षेत्रातील लिंग असमानतेचे आणखी एक कारण आहे.

अंमलबजावणीसाठी पुढील पावले

1. राज्य सरकारांची भूमिका:

खेळामध्ये लिंग समानतेसाठी राज्य सरकारांनी अधिक कृतिशील भूमिका बजावली पाहिजे. खेलो इंडिया, फिट इंडिया, आणि इतर राष्ट्रीय कार्यक्रमांतर्गत महिला खेळाडूंना प्रोत्साहन देण्यासाठी विशेष पावले उचलली जाऊ शकतात.

2. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील सहकार्य:

अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटनांनी खेळामध्ये महिला प्रतिनिधित्व वाढवण्यासाठी सहकार्य केले पाहिजे. UNESCO च्या मार्गदर्शनात जागतिक क्रीडा संघटना आणि आंतरराष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढवण्यावर जोर देण्यात आला आहे.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. क्रीडा धोरणे आणि लिंग समानता:

भारत सरकारच्या खेळासाठी असलेल्या धोरणांत स्त्री-पुरुष समानतेच्या अंमलबजावणीवर आधारित प्रश्न UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये विचारले जाऊ शकतात.

2. आंतरराष्ट्रीय क्रीडा संघटनांचा अभ्यास:

याप्रकारच्या अहवालांचा अभ्यास आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या कार्यप्रणाली, क्रीडा धोरणे आणि स्त्री-पुरुष समानतेच्या जागतिक परिप्रेक्ष्याशी संबंधित प्रश्नांवर फोकस करण्यास उपयुक्त ठरू शकतो.

3. सांस्कृतिक अडथळे आणि समानता:

सांस्कृतिक अडथळ्यांवर मात करून स्त्री-पुरुष समानतेसाठीच्या धोरणांचा अभ्यास राज्य सेवांसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

निष्कर्ष

UNESCO च्या 'स्पोर्ट अँड जेंडर इक्वॅलिटी गेम प्लॅन' ने खेळामध्ये लिंग असमानतेच्या समस्येवर स्पष्टपणे प्रकाश टाकला आहे. यामुळे सरकार आणि क्रीडा संघटनांनी यापुढील धोरणे आणि प्रकल्प आखताना स्त्री-पुरुष समानतेसाठी आवश्यक ती पावले उचलणे गरजेचे आहे.

6.3 काकोरी ट्रेन ॲक्शन शताब्दी महोत्सव: उत्तर प्रदेश सरकारने वर्षभर चालणाऱ्या कार्यक्रमांचे उद्घाटन केले

उत्तर प्रदेश सरकारने **9 ऑगस्ट 2024** रोजी काकोरी ट्रेन ॲक्शन या ऐतिहासिक घटनेच्या **शताब्दी महोत्सवाच्या** वर्षभर चालणाऱ्या कार्यक्रमांचे उद्घाटन केले. हिंदुस्तान रिपब्लिकन असोसिएशन (HRA) द्वारे 1925 मध्ये करण्यात आलेल्या या महत्त्वपूर्ण क्रांतिकारी कृतीचे शताब्दी वर्ष साजरे करण्यासाठी या महोत्सवाची सुरुवात करण्यात आली आहे.

काकोरी ट्रेन ॲक्शन (1925)

1. काकोरी ट्रेन ॲक्शन म्हणजेच काकोरी ट्रेन लुट ही घटना **9 ऑगस्ट 1925 रोजी** घडली होती. यामध्ये, **हिंदुस्तान रिपब्लिकन असोसिएशन (HRA)** चे क्रांतिकारी लढवय्ये ब्रिटिश सरकारच्या विरुद्ध आवाज उठवण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलले होते. अशफाकुल्ला खान, रामप्रसाद बिस्मिल, चंद्रशेखर आझाद, आणि इतर क्रांतिकारकांनी मिळून ब्रिटिश सरकारची धनराशी असलेली ट्रेन काकोरी या ठिकाणी लुटली.

या घटनांमुळे ब्रिटिश सरकारच्या आर्थिक यंत्रणेला मोठा फटका बसला आणि क्रांतिकारकांच्या धाडसाचे जगभरात चर्चेचे विषय झाले.

2. महत्त्व:

काकोरी ट्रेन ॲक्शन ही भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक महत्त्वपूर्ण घटना मानली जाते कारण या कृतीमुळे ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध संघर्षाची ठिणगी अधिक प्रखरपणे पेटली.

हा लढा म्हणजे केवळ सशस्त्र बंड नव्हता, तर भारतीय स्वातंत्र्य सैनिकांच्या आदर्शांचे दर्शन देखील होते. स्वराज्य आणि स्वातंत्र्य या ध्येयांच्या दिशेने हे क्रांतिकारी निःस्वार्थपणे लढले.

महोत्सवाची वैशिष्ट्ये

1. वर्षभर साजरा होणारा महोत्सव:

उत्तर प्रदेश सरकारने काकोरी ट्रेन ॲक्शनच्या 100 वर्षांच्या शताब्दी निमित्त वर्षभर चालणारे विविध सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक कार्यक्रम आयोजित केले आहेत.

हे महोत्सव स्वातंत्र्यसैनिकांच्या बलिदानाच्या स्मरणार्थ विविध कार्यक्रम, प्रदर्शन, साहित्य संमेलने आणि नाट्यप्रयोग आयोजित करणार आहेत.

2. देशभक्तीचा वारसा:

महोत्सवाच्या निमित्ताने भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या क्रांतिकारकांची देशभक्ती आणि त्यांचे योगदान याचा सन्मान करण्यात येणार आहे. विशेषत: तरुण पिढीला देशभक्तीचा वारसा आणि स्वातंत्र्यलढ्याची महत्ता समजावी, यासाठी विविध शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित केले जातील.

हिंदुस्तान रिपब्लिकन असोसिएशन (HRA)

1. स्थापना:

HRA ची स्थापना 1924 मध्ये करण्यात आली होती. संस्थापकांमध्ये **रामप्रसाद बिस्मिल, चंद्रशेखर आझाद, अशफाकुल्ला खान,** आणि **भगतसिंग** यांचा समावेश होता. या संघटनेचे उद्दिष्ट ब्रिटिश साम्राज्यापासून संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळवणे आणि भारतीय समाजवादी प्रजासत्ताक स्थापन करणे होते.

2. क्रांतिकारकांचे योगदान:

HRA चे सदस्य सशस्त्र संघर्षात विश्वास ठेवत होते. त्यांच्या कृतींमुळे ब्रिटिश साम्राज्याच्या आर्थिक आणि प्रशासनिक यंत्रणेला धक्का बसला.

काकोरी ट्रेन लुट प्रकरण हे त्यांच्या धाडसी आणि नियोजनबद्ध लढ्याचे प्रतीक आहे.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्वाचे मुद्दे

1. काकोरी ट्रेन ॲक्शन: या घटनेचा ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास करा. विशेषतः भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात क्रांतिकारकांचा सहभाग आणि त्यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

2. हिंदुस्तान रिपब्लिकन असोसिएशन (HRA): HRA ची स्थापना, उद्दिष्टे आणि क्रांतिकारकांच्या कार्याची महत्त्वपूर्ण माहिती परीक्षांसाठी उपयुक्त ठरू शकते.

3. देशभक्ती आणि क्रांतिकारकांच्या विचारधारा: भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील देशभक्तीचे महत्त्व आणि क्रांतिकारकांची योगदान यावर आधारित प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

7. संरक्षण

7.1 भारतीय हवाई दलाने 200 अस्त्र मार्क-1 क्षेपणास्त्रांच्या निर्मितीस दिली मान्यता

भारतीय हवाई दलाने स्वदेशी विकसित अस्त्र मार्क-1 **हवाई-ते-हवाई क्षेपणास्त्राच्या** 200 युनिट्सच्या निर्मितीस मान्यता दिली आहे. हे अत्याधुनिक क्षेपणास्त्र भारतीय हवाई दलासाठी आणि भारतीय संरक्षण तंत्रज्ञानासाठी एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. अस्त्र मार्क-1 हे भारताने विकसित केलेले पहिले परिष्कृत दृश्य श्रेणीबाह्य क्षेपणास्त्र (Beyond Visual Range - BVR) आहे, ज्यामुळे हवाई दलाच्या युद्धक क्षमतांमध्ये लक्षणीय वाढ होईल.

अस्त्र मार्क-1 चे वैशिष्ट्ये

अस्त्र मार्क-1 हे स्वदेशी विकसित हवाई-ते-हवाई क्षेपणास्त्र असून, ते सुमारे 100 किमी पर्यंत लक्ष्याला मारण्याची क्षमता ठेवते. हे क्षेपणास्त्र भारतीय हवाई दलाच्या सुखोई-30 एमकेआय, मिराज-2000, आणि तेजस विमानांवर तैनात केले जाईल, ज्यामुळे हवाई दलाची शक्ती आणखी बळकट होईल.

1. दृश्य श्रेणीबाह्य (BVR) क्षेपणास्त्र:

अस्त्र मार्क-१ क्षेपणास्त्र BVR तंत्रज्ञानावर आधारित आहे, ज्यामुळे 100 किमी अंतरावरून शत्रूच्या विमानांना लक्ष्य करता येते, तेही दृश्य श्रेणीबाहेरून.

2. लवचिकता आणि वेग:

हे क्षेपणास्त्र ध्वनीपेक्षा तिप्पट वेगाने प्रवास करते आणि विविध वातावरणीय परिस्थितीत प्रभावीपणे काम करू शकते. याचा उपयोग मल्टिपल हवाई संघर्षांमध्ये हवाई दलाच्या अधिक प्रभावीपणे भाग घेण्यासाठी होईल.

3. स्वदेशी उत्पादन:

भारताच्या रक्षा संशोधन व विकास संघटनेने (DRDO) अस्त्र मार्क-1 विकसित केले आहे, ज्यामुळे देशाच्या स्वावलंबी संरक्षण उत्पादन क्षमतेला प्रोत्साहन मिळते.

भारतीय हवाई दलासाठी महत्त्व

1. स्वदेशी तंत्रज्ञानाचा वापर:

भारतीय हवाई दलाने स्वदेशी तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करून आपल्या लढाऊ क्षमतांमध्ये मोठी वाढ केली आहे. आत्मनिर्भर भारत अभियानाच्या अंतर्गत, हे पाऊल महत्त्वाचे ठरले आहे.

2. हवाई सुरक्षा वाढवणे:

अस्त्र मार्क-1 चे समावेश भारतीय हवाई दलाच्या हवाई सुरक्षा क्षमतांना बळकटी देईल आणि भारताच्या सीमावर्ती प्रदेशात हवाई नियंत्रण सुधारण्यास मदत करेल.

3. आंतरराष्ट्रीय तंत्रज्ञानाशी स्पर्धा:

अस्त्र मार्क-1 हे अनेक आंतरराष्ट्रीय तंत्रज्ञानाशी स्पर्धा करू शकते. त्याची तुलना अमेरिकन AIM-120 AMRAAM, फ्रेंच MICA, आणि रशियन R-77 सारख्या आधुनिक हवाई क्षेपणास्त्रांशी केली जाते, ज्यामुळे भारताच्या हवाई दलाची जागतिक स्तरावर वाढ होईल.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. रक्षा तंत्रज्ञानातील नवकल्पना:

UPSC आणि MPSC च्या परीक्षांमध्ये भारतीय संरक्षण तंत्रज्ञान, स्वदेशी उत्पादन आणि अस्त्र मार्क-१ सारख्या क्षेपणास्त्रांच्या तांत्रिक वैशिष्ट्यांवर प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

2. आत्मनिर्भर भारत आणि संरक्षण:

अस्त्र मार्क-1 हे आत्मनिर्भर भारत योजनेचा एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. परीक्षांच्या राष्ट्रीय सुरक्षा आणि अर्थशास्त्र विषयांत यावर प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

3. हवाई दलाची रणनीती आणि भविष्य:

हवाई-ते-हवाई क्षेपणास्त्र तंत्रज्ञानाच्या विकासामध्ये भारताचा सहभाग हा UPSC आणि MPSC च्या संरक्षण तंत्रज्ञान आणि रणनीतिक अभ्यास विषयांत महत्त्वाचा ठरू शकतो.

निष्कर्ष

भारतीय हवाई दलासाठी अस्त्र मार्क-1 चे उत्पादन आणि तैनात करणे हे राष्ट्रीय सुरक्षा आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात एक महत्त्वाचे पाऊल आहे. DRDO ने विकसित केलेले हे क्षेपणास्त्र हवाई दलाच्या लढाऊ क्षमतांना अभूतपूर्व वाढ देईल आणि भारताच्या आत्मनिर्भर संरक्षण योजनेला नवी दिशा देईल. UPSC आणि MPSC परीक्षांच्या दृष्टीने हे एक महत्त्वाचे उदाहरण ठरू शकते, विशेषतः रक्षा तंत्रज्ञान आणि भारताच्या स्वदेशी क्षमतांवर आधारित प्रश्नांच्या संदर्भात.

7.2 तरंग शक्ति: भारताची पहिली बहुराष्ट्रीय हवाई सराव मोहीम

भारतीय हवाई दलाने तरंग शक्ति या पहिल्या बहुराष्ट्रीय हवाई सराव मोहिमेच्या पहिल्या टप्प्याचे आयोजन **तामिळनाडूच्या सुलूर हवाई तळावर** केले. हा भारताचा पहिला असा हवाई सराव आहे ज्यात अनेक देश सहभागी होत आहेत, आणि त्यामुळे भारतीय हवाई दलाचे (IAF) जागतिक स्तरावर कौशल्य व सामर्थ्य प्रदर्शित करण्याचा हा एक महत्त्वपूर्ण प्रयत्न आहे.

तरंग शक्ति: एक आंतरराष्ट्रीय परस्पर संवाद

1. सहभागी देश:

तरंग शक्ति सरावामध्ये **अमेरिका, फ्रान्स, ब्रिटन, ऑस्ट्रेलिया, जपान,** आणि **दक्षिण आफ्रिका** सारख्या प्रमुख देशांनी सहभाग घेतला आहे. हे देश अत्याधुनिक तंत्रज्ञानासह लढाऊ विमानं, हवाई संरक्षण प्रणाली, आणि हवाई क्षमतांच्या रणनीतींवर विशेष फोकस करत आहेत.

2. तांत्रिक परस्पर संवाद:

तरंग शक्ति मध्ये सहभागी देशांनी आपली सर्वात आधुनिक तंत्रज्ञानासह हवाई युद्ध कौशल्ये आणि रणनीती सादर केल्या. यामध्ये हवाई ते हवाई युद्ध, हवाई संरक्षण यंत्रणा, नागरी युद्धासह आपत्ती व्यवस्थापन, आणि सागरी हवाई संरक्षण या क्षेत्रांवर सखोल सराव केला गेला.

भारतीय हवाई दलाचे सामर्थ्य

1. भारतीय हवाई दलाची आंतरराष्ट्रीय उपस्थिती:

तरंग शक्ति सरावाच्या माध्यमातून भारतीय हवाई दलाने आपल्या लढाऊ सामर्थ्याचे आणि तांत्रिक क्षमतांचे जागतिक प्रदर्शन केले आहे. हवाई दलाने या सरावात आपली अत्याधुनिक लढाऊ विमानं जसे की **सुखोई-30 एमकेआय, तेजस,** आणि **राफेल** यांचा समावेश केला आहे.

2. आंतरराष्ट्रीय सहभागाची महत्त्वपूर्ण भूमिका:

तरंग शक्ति सराव हे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील हवाई तंत्रज्ञानाचे आदान-प्रदान करण्याचे एक उत्कृष्ट व्यासपीठ ठरले आहे. या सरावाद्वारे सहभागी देशांमध्ये परस्पर सहकार्याची भावना आणि हवाई संरक्षणातील सामर्थ्य वाढवण्याचा प्रयत्न झाला आहे.

उद्दिष्टे आणि सरावाची वैशिष्ट्ये

1. वैश्विक तंत्रज्ञानाचे आदान-प्रदान:

या सरावामध्ये प्रमुख देशांनी आपली अत्याधुनिक हवाई तंत्रज्ञानाची ओळख करून दिली. मल्टी रोल लढाऊ विमान, तंत्रज्ञान-सुसज्ज हवाई संरक्षण प्रणाली, आणि लढाऊ विमानांची तात्काळ तैनाती यांचा यशस्वी प्रयोग झाला.

2. संयुक्त रणनीतिक सराव:

तरंग शक्ति मध्ये सहभागी देशांनी एकत्रित हवाई युद्ध रणनीती आणि हवाई सामर्थ्याचे विविध प्रयोग केले. हवाई सुरक्षा, हवाई ते हवाई संपर्क, आणि हवाई तंत्रज्ञानातील सुधारणा या क्षेत्रांमध्ये विशेष लक्ष दिले गेले.

UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व

1. आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा आणि संरक्षण:

UPSC आणि MPSC च्या परीक्षांमध्ये आंतरराष्ट्रीय सामरिक संबंध आणि जागतिक संरक्षण तंत्रज्ञानाच्या भूमिकेवर आधारित प्रश्न विचारले जाऊ शकतात. तरंग शक्ति सारख्या हवाई सरावाचे महत्त्व राष्ट्रीय सुरक्षा आणि संरक्षण धोरणांच्या संदर्भात परीक्षेत येऊ शकते.

2. भारताच्या हवाई दलाच्या क्षमता:

तरंग शक्ति सराव हे भारतीय हवाई दलाच्या हवाई संरक्षण क्षमतांच्या वाढीचे आणि तांत्रिक प्रगतीचे एक महत्त्वपूर्ण उदाहरण आहे. परीक्षांमध्ये भारतीय हवाई दलाच्या आधुनिक लढाऊ तंत्रज्ञानावर विचारले जाणारे प्रश्न महत्त्वाचे ठरू शकतात.

3. सामरिक सहकार्याचे उदाहरण:

तरंग शक्ति हे भारताचे आंतरराष्ट्रीय सामरिक सहकार्य आणि संरक्षणातील योगदान दाखवते. हे उदाहरण UPSC आणि MPSC च्या परीक्षांसाठी सामरिक सहकार्य आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या संदर्भात विचारात घेतले जाऊ शकते.

निष्कर्ष

भारतीय हवाई दलाने आयोजित केलेला तरंग शक्ति हा सराव भारताच्या वैश्विक सामर्थ्याचे आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या विकासाचे एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. या सरावाद्वारे भारतीय हवाई दलाने आपल्या अंतरराष्ट्रीय सहभागाच्या सामर्थ्याचे आणि सुरक्षा धोरणातील कौशल्याचे प्रदर्शन केले आहे. UPSC आणि MPSC च्या दृष्टीने या सरावाचे महत्त्व वाढलेले आहे, विशेषत: सुरक्षा आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांवर आधारित प्रश्नांच्या संदर्भात.